

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Op de deining van de wetenschap. Leven en werk van Gustaaf Frederik Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf

Acda, G.M.W.

Citation

Acda, G. M. W. (2019, January 30). *Op de deining van de wetenschap. Leven en werk van Gustaaf Frederik Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68262>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68262>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/68262>

Author: Acda, G.M.W.

Title: Op de deining van de wetenschap. Leven en werk van Gustaaf Frederik Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf

Issue Date: 2019-01-30

INLEIDING

- 1 Schriftelijke informatie, februari 2016, van J.C. Kreffer, schout-bij-nacht b.d., hydrograaf en chef Hydrografie van 1 juni 1977 tot 1 juli 1983; Defensienota 1974, Kamerstuk Tweede Kamer 1973-1974, nr. 12994, ondernr. 2; Nota Wetenschapsbeleid, Kamerstuk Tweede Kamer 1974-1975, nr. 13221, ondernr. 2. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 27 januari 2016; G.J.H. de Graaff, 'De Dienst der Hydrografie en het wetenschappelijk onderzoek', *Marineblad* 95 (1985) 257-263; A.J. van Bennekom, 'Het NIOZ en de Koninklijke Marine', *Marineblad* 112 (2002) 338-341.
- 2 'Oceanografie en de Koninklijke Marine', *Alle Hens* 27-11 (1974) 36-43; [C. Koeman e.a.], *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn' Honderd-jarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974) 63-68.
- 3 'Vier eeuwen hydrografie', *Alle Hens* 27-11 (1974) 4-13; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 62-66; L. Hacquebord, *Nederlandse Poolkringen: honderdvijfentwintig jaar Nederlands onderzoek in poolgebieden* (Inaugurale rede Rijksuniversiteit Groningen 10 oktober 1995) 22.
- 4 Rienk Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006) 141-146.
- 5 C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (diss.) (Amsterdam z.j. [1986]) 22-23; C.A. van Peursen, *Filosofie van de wetenschappen* (Leiden 1986) 72-74.
- 6 J.G. Ferwerda, 'Wat verstaan we onder hydrografie?', *Marineblad* 110-7/8 (2000) 230-236, aldaar 231.
- 7 W. Langeraar, *Mens en zee* (Amersfoort 1967) 181-182.
- 8 Behalve adelporsten voor de zeedienst en voor de mariniers werden ook scheepsbouwers op dit instituut opgeleid. Scheepsbouw kreeg een plaats naast de nautische wetenschappen en werd toegepast bij de bouw van marineschepen op rijkswerven.
- 9 C.A. Davids, 'Het zeevaartkundig onderwijs voor de koopvaardij in Nederland tussen 1795 en 1875. De rol van het Rijk, de lagere overheid en het particuliere initiatief', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 4 (1985) 164-190, aldaar 166, 176.-177.
- 10 J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandse Zeewezen* (1833-1848) in zes delen; J.J. Backer Dirks, *De Nederlandse Zeemagt in hare verschillende tijdperken geschetst* (1865-1876) in vier delen; J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* (1939-1942) in vier delen. J.C.M. Warnsinck, na zijn loopbaan als zeeofficier in 1939 de eerste hoogleraar maritieme geschiedenis in Nederland, zag zeegechiedenis ruimer dan alleen de geschiedenis van de marine, maar schreef toch bij voorkeur over zee krijgsgeschiedenis.
- 11 Zo valt op te maken uit J.R. Bruijn 'Geschiedschrijving van de Marine', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 13 (1994) 1, 3-17.
- 12 De eerste delen van het wetenschappelijk verslag van de Siboga-expeditie van de hand van zoöloog en expeditieleider M.W.C. Weber en scheepscapitein Tydeman verschenen in 1902 en 1903. Het populaire reisverslag van de expeditie, *Een jaar aan boord H.M. Siboga* van A. Weber-van Bosse, zelf lid van de expeditie, verscheen ook in 1903. De Snellius-expeditie van 1929-1930 werd door expeditielid Ph.H. Kuenen beschreven in *Kruistochten*

- over de Indische diepzeebekkens. *Anderhalf jaar als geoloog aan boord van Hr.Ms. Willebrord Snellius* ('s-Gravenhage 1941). Expeditieleider P.M. van Riel en scheepscommandant F. Pinke schreven ieder hun eigen verslag. In 1929 publiceerden zeeofficier en hydrograaf J.L.H. Luymes en L.M.R. Rutten *Science in the Netherlands East Indies* (Amsterdam z.j.).
- 13 S.P. L'Honoré Naber red., *Het leven van een vloothouder. Gedenkschriften van M.H. Jansen. Gep. Schout-bij-nacht titulair. Lid van den Raad van State. Geb. 10 Sept. 1817- overl. 10 Sept. 1893.* (Utrecht 1925); Henk den Heijer en Cees van Romburgh red., *Reizen door de eeuwen heen. 100 jaar Linschoten-Vereeniging (1908-2008)* (Zutphen 2008).
- 14 'Verslag van het eerste congres van Nederlandsche historici, gehouden te 's-Gravenhage, den 14en mei 1932, in het gebouw van het Nederlandsch Lyceum, Willemstraat 40a.' (met bijlagen), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 47 (1932) 337-395, aldaar 374-375; Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen II, 1914-2008* (Amsterdam 2011) 145.
- 15 W.F.J. Mörzner Bruijns, *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee 1878. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé I en II, Werken van de Linschoten-Vereeniging LXXXIV en LXXXV* (Zutphen 1985); Idem, *Schip Recht door Zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (diss.) Werken uitgegeven door de Commissie voor Zeegeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen XX (Amsterdam 2003).
- 16 F.A. Vening Meinesz, 'Een stormreis met Hr.Ms. "O 16" naar Washington in 1937' in: Comité viering jubileum red., *Veertig jaren Onderzeedienst 1906-1946* (Amsterdam 1947) 50-69; Idem, 'Zwaartekracht Expedities met Nederlandse onderzeeboten 1923-1954' in: C.J.W. van Waning e.a., *De Nederlandse Onderzeedienst 1906-1966* (Den Haag z.j.) 315-328.
- 17 J.A. Schüller, *De maritieme cartografie en de ontwikkeling van het hydrografisch bureau* (z.p. [Den Haag] z.j. [1949]) werd gepubliceerd in *Marineblad* 59 (1949) 737-874. Het manuscript berust onder nummer L2 0857 bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH).
- 18 [C. Koeman red.], *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'* (Rotterdam 1974).
- 19 G. Asaert, Ph.M. Bosscher, J.R. Bruijn en W.J. van Hoboken red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden I-IV* (Bussum 1976-1978).
- 20 Gerard Acda, Henk den Heijer en Adri van Vliet, 'Twee eeuwen maritieme geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 27-1 (2008) 3-17, aldaar 5.
- 21 F.C. van Oosten, 'Navigatie en veiligheid op zee' in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden IV*, 133-157. In 1985 verscheen in het *Marineblad* van zeeofficier en hydrograaf G.J.H. de Graaff 'De Dienst der Hydrografie en het wetenschappelijk onderzoek', *Marineblad* 95 (1985) 257-263.
- 22 Zie noot 5.
- 23 Christiaan Biezen, "De waardigheid van een koloniale mogendheid". De Hydrografische Dienst en de kartering van de Indische Archipel tussen 1874 en 1894', *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 18-2 (1999) 23-38.
- 24 V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman, 'Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers.' Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum. Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam, *Jaarboek 1996* (Zutphen 1996) 93-95.
- 25 W.F.J. Mörzner Brujns, *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten, 1540-2000 Jaarboek 2001* Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum. Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (Zutphen 2001) 84-98.
- 26 Remmelt Daalder e.a. red., *De ontdekking van de wereld. Nederlanders in onbekend vaarwater (1600-2000) Jaarboek 2003* Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (Zutphen 2003) 31-37, 123-133. De auteurs van de hoofdstukken zijn respectievelijk Cees van Romburgh en W.F.J. Mörzner Brujns.
- 27 A.M.C. van Dissel 'Varen voor de wetenschap', *Marineblad* 110 (2000) 269-275; Idem,

- 'Koninklijke Marine – In dienst van de wetenschap' in: A. Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen 2003) 350-357; Idem, 'In dienst van de wetenschap. Samenwerking tussen de Koninklijke Marine en het KNAG (1873-1959)', *Marineblad* 113 (2003) 366-372; Anita M.C. van Dissel, 'Op de scheidslijn in de jungle. De Nederlands-Duitse grensexpeditie in Nieuw-Guinea (1910)' in: Bart van der Boom en Femme S. Gaastra red., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005) 215-228.
- 28 Hendrik M. van Aken, 'Dutch Oceanographic Research in Indonesia in Colonial Times', *Oceanography* 18-4 (2005) 30-41.
- 29 Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen I, 1808-1914* (Amsterdam 2008) 417, 436-437; Idem, *De stem van de wetenschap II, 1914-2008* (Amsterdam 2011) 145, 149-151.
- 30 Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap*, 146-150.
- 31 T.J.C. van Hengel, *The Diving Dutchman: het maritiem-gravimetrisch onderzoek van F.A. Vening Meinesz (1887-1966)* (diss.) (Leiden University Repository 2014).
- 32 Robert-Jan Wille, *de stationisten. Laboratoriumbiologie, imperialisme en de lobby voor nationale wetenschapspolitiek, 1871-1909* [sic] (diss.) (z.p. 2015). Wille publiceerde eerder *A national race for universal and complete knowledge. Scientific expeditions, Dutch liberals and imagined communities, 1848-1900* (Robert-Jan B. Wille, Thesis Universiteit Utrecht 2007).
- 33 Azadeh Achbari, *Rulers of the winds. How academics came to dominate the science of the weather, 1830-1870* (diss.) (Amsterdam 2017) 64-68. Hoofdstuk 1 van dit boek is in 2015 verkort gepubliceerd als artikel 'Building Networks for Science: Conflict and Cooperation in Nineteenth-Century Global Marine Studies' in *Isis* 106, 2 (juni 2015) 257-282.
- 34 Richard Harding, *Modern Naval History. Debates and Prospects* (Londen / New York 2016) 114.
- 35 Ibidem.
- 36 J.C. Beaglehole, *The Life of Captain James Cook* (Londen 1974); Roelof van Gelder, 'De fatale terugkeer van kapitein Kuki', *NRC Handelsblad*, 2 januari 2004.
- 37 R.O. Morris, 'Surveying ships of the Royal Navy from Cook to the computer age', *The Mariner's Mirror* 72 (1986) 385-408.
- 38 Idem, '200 years of Admiralty charts and surveys', *The Mariner's Mirror* 82 (1996) 420-435.
- 39 John en Mary Gribbin, *FitzRoy The Remarkable Story of Darwin's Captain and the Invention of the Weather Forecast* (New Haven & Londen 2004). De biografie verscheen eerder, in 2003 in Londen, als *imprint*.
- 40 Eric Tagliacozzo, 'The Lit Archipelago: Coast Lighting and the Imperial Optic in Insular Southeast Asia, 1860-1910', *Technology and Culture* 46-2 (2005) 306-328.
- 41 Helen M. Rozwadowski, *Fathoming the Ocean. The Discovery and Exploration of the Deep Sea* (Cambridge / Londen 2005).
- 42 Idem, 127-132.
- 43 Idem, 5, 13, 31-32, 40, 46-47, 62-65, 150, 162, 166-168, 214-215, 217.
- 44 Idem, 173.
- 45 Idem, 214-218.
- 46 Jan de Lang, *Dienaar van koloniaal Nederland. Frederik Christiaan Hendrik Hirschmann (1870-1935)* (diss.) (Amsterdam 2011) 363-365. De Lang plaatst in deze biografie van de KMA-officier Hirschmann diens leven in de context van een jaargang KMA-officieren bestemd voor Nederlands-Indië.
- 47 J.R. Bruijn, 'Geschiedschrijving van de Marine', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 13-1 (1994) 3-17, aldaar 15.
- 48 Mondelinge en schriftelijke toelichting van J.R. Bruijn aan de auteur (30 mei 2016).
- 49 R.B. Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819 admiraal en filantroop* (diss.) (Amsterdam 1990); Herman Stapelkamp, *Gerhardus Fabius (1806-1888). Een leven voor de marine* (diss.) Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis 9 (Amsterdam 1999). Verdere levensbeschrijvingen van zeeofficieren zijn: J.R. Bruijn, H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk. Zeeman en minister 1787-1854* (Amsterdam 1991); L. Turksma, *Admiraal van Napoleon. Het*

- leven van Carel Hendrik graaf VerHuel 1764-1845 Gelderse Historische Reeks XX (Zutphen 1991); J.R. Bruijn en C. van Baalen, *Van zee-man tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)* (Hilversum 1996); A.J. Dijkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht. Jacob Jan Dijkers (1883-1968)* (Amsterdam 1998); J.A. ten Bokkel Huinink, *Constantijn Johan Wolterbeek (1766-1845) van adelborst tot admiraal* (Zutphen 2004); V.A.J. Klooster en D.H.A. Kolff red., *Driftig van spraak, levendig van gang. Herinneringen van marineofficier Dirk Hendrik Kolff (1761-1835)* (Zutphen 2011); W.J.C. Coops, *Op koers naar Nagasaki. 45 jaar marine-dienst van Herman Hendrik Timotheus Coops (1793-1865)* (Amsterdam 2015).
- 50 Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam 2008) 6.
- 51 Ibidem.
- 52 Marita Mathijssen, 'Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen' <www.nrc.nl/nieuws/2017.11/17/dit-is-waar-de-wetenschappelijke-biografie-aan-moet-voldoen-NRC>
- 53 De term vredestaak zal Tydeman overigens vreemd zijn geweest. Vredestaak werd pas later een gangbaar begrip. Een definitie van vredestaak is: een taak die wordt uitgevoerd zonder gebruik te maken van geweld of dreiging met geweld. G.M.W. Acda, 'Vredestaken voor de Koninklijke marine', *Marineblad* 101 (1991) 142-150, aldaar 142.
- 54 van de familie Tydeman 1627-1900; B.W. van der Ven-Tijdeman noemt Gerrit Hendriksz. als kerkmeester te Vorchten, liggend aan de Gelderse IJssel, geboren ca. 1583 en overleden na 1661. Diens zoon Jan Gerritsz. zou in 1611 in Epe zijn geboren en in 1656 te Zwolle zijn gestorven en in de Grote Kerk begraven. B.W. van der Ven-Tijdeman, *Paren-teel van de familie Tijdeman 1584-1997* (Zwolle 1995) 1-4, Collectie van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) Den Haag; *Nederland's Patriciaat* 9 ('s-Gravenhage 1918) 362-374.
- 3 J.W. Tydeman, 'Levensberigt van Mr. Hendrik Willem Tydeman' in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1863, 403-450 <www.dbnl.org/tekst/>, 13 april 2012.
- 4 Idem, 411.
- 5 Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011) 190-192; Idem, 'In de voetsporen van de vader. Tydemannen, Bilderdijk en de Maatschappij', *Tijdschrift voor Biografie* 1-2 (2012) 26-33.
- 6 *Tijdschrift voor Biografie* 1-2 (2012) is voor een deel themanummer Meinard Tydeman, met bijdragen van zes auteurs over Meinard en Hendrik Willem Tydeman.
- 7 Als derde voornaam van Wilhelmi wordt ook wel Dorothea genoemd. Volgens een brief van mejuffrouw F.C. Kühn te Velp van mei 1885 aan Meinard Tydeman (1854-1916) is de derde voornaam van haar moeder niet Dorothea, maar Maria en de eerste voornaam van haar vader Fredrik. RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv.nr.19, Brieven van verschillende familieleden en enige andere personen aan Meinard Tydeman (1854-1916) met genealogische en biografische gegevens van leden van de familie Tydeman en een brief van Meinard Tydeman aan een van zijn neven, met bijlage 1883-1888; F.C. Kühn is de in 1824 in Utrecht geboren dochter Frederika Catharina Sophia. In de voorliggende tekst is de vaker voorkomende derde naam Maria aangehouden en niet de voornaam Fredrik die in die spelling zelden elders wordt genoemd.

HOOFDSTUK 1

- 1 H, 'Admiraal G.F. Tydeman 80 jaar. Hydrograaf en onderwijsman, maar vóór alles zeeman', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, avondblad 11 februari 1938 <www.delpher.nl/kranten>, 20 januari 2016.
- 2 Regionaal Archief Leiden (RAL), Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman (1529) 1646-1958 (1989), het Tydeman-fonds (1863-1890) en de N.V. Woningbouwvereniging "Limburg" (1913) 1914-1923, nummer toegang 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv.nr. 1, Genealogie-

- 8 CBG, Collectie Kühn, Extract uit Stamboek der Heeren Officiëren ranghebbende bij de Nederlandsche Armee dienstdoende in de Kolonie Suriname.
- 9 NL-HaNA, Ministerie van Koloniën. Stamboeken en pensioenregisters Militairen Oost-Indië en West-Indië 1813-1954, nummer toegang 2.10.50, inv.nr 573, folio 75.
- 10 Het Utrechts Archief (HUA), Burgerlijke stand: (dubbele) registers 1811-1902, nummer toegang 481, inv.nr. 102, Utrecht 1824.
- 11 CBG, Collectie Kühn, Familieberichten; NL-HaNA, Koloniën/ Stamboeken en pensioenregisters Militairen Oost-Indië en West-Indië 1813-1954, 2.10.50, inv.nr. 573, folio 13; Gelders Archief (GldA), Burgerlijke stand Gelderland 1811-20e eeuw, toegang-nummer 0207, inv. nr. 4873.
- 12 CBG, Collectie Kühn, Familieberichten. In het jaar van Kühns dood verscheen van zijn hand *Beschouwing van den toestand der Surinaamsche plantagie-slaven. Eene economisch-geneeskundige bijdrage tot verbetering deszelven* (Amsterdam 1828)
- 13 Gemeentearchief Kampen (GK), Nieuw Archief Kampen 1813-1933, nummer toegang 00002, rubriek 1.2.2.2.1, nr. 1146; GK, Ledenregistratie Evangelisch-Lutherse kerk.
- 14 RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman, I.A.1.3. Overige stukken, inv. nr 175, Missive van het Ministerie van Koloniën aan H.W. Tydeman betreffende de benoeming van zijn zoon F.W.L. Tydeman (1819-1881) tot kwekling bij het militair hospitaal te Paramaribo, 1837.
- 15 F.W.L. Tydeman, *Iets omtrent de kolonisatie te Voorzorg aan de Saramacca in het jaar 1845* (z.p. z.j. [ca. 1854]) (nr. 4 in convoluut); F.W.L. Tydeman, *Academisch proefschrift over de epidemie van typhus, geheerscht hebbende op het etablissement voor de Europeesche kolonisatie in Suriname te Groningen aan de Saramacca in 1845* (Leiden 1860); E.F. Verkade-Cartier van Dissel, *De mogelijkheid van landbouw-kolonisatie voor blanken in Suriname* (diss.) (Amsterdam 1937) 48-68. Twijfel aan de door Tydeman gestelde diagnose buiktyfus leidde in 2011 tot een nader archeologisch en medisch onderzoek naar de ware aard van de ziekteverwekker. Raymon Heemskerk, 'Epidemie op het spoor. LUMC-expeditie zoekt in Suriname naar ziekteverwekker uit 1845' in: *Cicero* 8 (2011) 4-5.
- 16 Wim van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 233-235.
- 17 NL-HaNA, Koloniën, 2.10.50, inv.nr. 573, folio 73.
- 18 RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv.nr. 500, brief aan F.W.L. Tydeman van zijn broers en zusters c.s., waarin zij hem feliciteren met zijn bevordering tot officier van gezondheid eerste klasse, 1856.
- 19 GK, Nieuw Archief Kampen 1813-1933, rubriek 1.2.2.2.1, nr. 1164.
- 20 NL-HaNA, Koloniën, 2.10.50, inv. nr. 573, folio 73.
- 21 M.A.W. Gerding e.a. red., *Encyclopedie van Drenthe* (Assen 2003) 175, 446.
- 22 *Meppeler Courant*, 15 oktober 1864.
- 23 RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv. nr. 492, Stukken betreffende de aanstelling van toeziende voogden over de kinderen van F.W.L. Tydeman en H.S.R. Kühn na het overlijden van hun moeder, 1864, 1865.
- 24 Adriaan Taunaj was in 1852 te Pasoeroean (Oost-Java) gehuwd met Augusta Marianne Kühn. *Nederland's Patriciaat* 28 ('s-Gravenhage 1942) 315; GK, Nieuw Archief Kampen 1813-1933, rubriek 1.2.2.2.1, nr. 1171.
- 25 RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv.nr. 493, Inventaris van de gemeenschappelijke inboedel van F.W.L. Tydeman en zijn overleden echtgenote H.S.R. Kühn, 1865.
- 26 Een gulden in 1865 komt overeen met 10,82 euro in 2015 <www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, 19 september 2016.
- 27 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*.

- De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage-Haarlem 1992) 319; Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2008) 69.
- 28 Drents Archief, Assen (DA), Bevolkingsregister Meppel 1800-1930, Dienstboden (1865-1872), fiche 183. Als geboortjaar van A.E.A. Tydeman staat hier ten onrechte 1819 vermeld; RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familie Tydeman. I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv.nr. 531, Brieven van leden van de familie Tydeman aan M. Tydeman vooral van genealogische aard, 1877, 1882, 1888; met bijlagen. Brief van 23 juni 1888 van nicht A.E.A. Tydeman aan M. Tydeman.
- 29 P.M. de Klaver, 'Ontwikkeling van de nijverheid in Harlingen in de 19de en 20ste eeuw' in: J.J. Huizinga e.a., *Harlingen: bijdragen tot de geschiedenis van de laatste twee eeuwen* (Harlingen 1989) 69-102; Herma M. van den Berg, 'Bouwen aan de havens (1775-1900)' in: Huizinga e.a., *Harlingen*, 143-161
- 30 G.N. Bouma, *Sailing vessels visiting the port of Harlingen 1818-1918 With steamships 1843-1918* (z.p.z.j.[Haren 1994]).
- 31 Joost C.A. Schokkenbroek, *Trying-out. An Anatomy of Dutch Whaling and Sealing in the Nineteenth Century, 1815-1885* (diss.) (Amsterdam 2008) 100-103 en 124-142; C. Nielsen, 'Iets uit de geschiedenis van een school' in: Kees van Ingen en Jemke Visser red., *Wat'n verstand 125 jaar (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk'* (Harlingen 1991) 11-69, aldaar 15-16.
- 32 H.J. de Feyfer, *Het licht der zeevaart. Friese bijdragen aan het zeevaartonderwijs* Fryske Akademy nr. 469 (Leeuwarden 1974) 52-74.
- 33 Gemeentearchief Harlingen (GH), Woningregisters 1880, inv. nr. 2062; Woningregisters c 1900, inv. nr. 2065. Het huis is thans een geheel met het belendende pand nr. 60 dat in gebruik is bij de ING Bank. De gracht in de huidige Voorstraat werd in 1879 gedempt.
- 34 GH, Schoolgeld kohieren 1867-1870, inv. nr. 2430.
- 35 *Nederland's Patriciaat* 9 ('s-Gravenhage 1918) 362-374; P.S. van 't Haaff en M.J.C. Klaassen, *Gedenboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding te Willemsoord 1854-1954* (Bussum [1954]) 81.
- 36 DA., Bevolkingsregister Meppel 1800-1930, Dienstboden (1865-1872), fiche 183.
- 37 *Harlinger Courant*, 15 juli 1868.
- 38 Op 29 juli 1868 ging zij met haar broer en diens oudste zoon Frederik het Planetarium in Franeker bekijken. Adelborsten waren op 9 juli op bezoek geweest. Gemeentearchief Franeker *Album IX 19 maart 1867 - juli 1869* [gastenboek Planetarium Eise Eisinga]
- 39 *Dagblad voor Friesland*, 5 juli, 7 juli en 8 juli 1869; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, nummer toegang 2.12.03, inv. nr. 4563, scheepsjournaal Zr.Ms. *Tijger*.
- 40 Nielsen, 'Iets uit de geschiedenis', 15-16
- 41 Archief RSG 'Simon Vestdijk', *Notulen van de vergaderingen der leeraars aan de Hoogere Burgerschool te Harlingen*, 6 oktober 1869. Met dank aan medewerkers van RSG 'Simon Vestdijk' voor inzage in de notulen.
- 42 Archief Friesland Tresoar (AFT), Rijks Hogere burger school Harlingen, nummer toegang 44-02, inv. nr. 80, Staten houdende opgaven van gedrag, vlijt en vorderingen van leerlingen, 1866-1901.
- 43 Het jaarverslag 1869-1870 noemde de leeftijdverdeling van alle leerlingen. Daarbij werd ten onrechte vermeld dat bij aanvang van de cursus er geen leerlingen beneden de leeftijd van twaalf jaar waren. Gustaaf was toen echter elf en een half jaar oud. Hij zal derhalve de jongste of een van de jongste leerlingen van de school zijn geweest. AFT, Rijks Hogere burger school Harlingen, 44-02, inv. nr.1, Jaarverslag 1869/70.
- 44 Gemeentearchief Franeker, *Album X 12 augustus 1869 - 12 juli 1873*, aldaar 26 juli 1870.
- 45 'Een gratis advies', *Harlinger Courant*, 17 augustus 1870.
- 46 Waterlands Archief, Purmerend, Bevolkingsregister 1850-1913, boek 4-15. Het oudste meisje van het gezin was al eerder van Harlingen naar Zutphen verhuisd. AFT, Bevolkingsregister Harlingen 1860-1880.
- 47 *Wie is dat? Naamlijst van bekende personen op elk gebied in het Koninkrijk der Nederlanden met biografische aantekeningen, opgave hunner voornaamste werken, adressen, enz., enz.*

- (’s-Gravenhage 1938). In eerdere edities van 1931, 1932 en 1935 staat nagenoeg dezelfde tekst bij het lemma G.F. Tydeman.
- 48 G.F. Tydeman, *Verbleekte films. Herinneringen van een oud-zeeofficier* (Den Haag 1937) 13.
- 49 NL-HaNA, Stamboeken officieren 1814-1940, nummer toegang 2.13.04, inv.nr. 403, Oost-Indische leger, deel 21.
- 50 Gemeentearchief Leerdam, Bevolkingsregister Leerdam 1870-1880, deel I, 122.
- 51 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord*, 5 (Nieuwediep 1875) 116-117.
- 52 Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 431-432.
- 53 M.J.C. Klaassen, *Gedenboek honderdvijfentwintig jarig bestaan der adelborstenopleiding te Willemsoord 1854-1979* (z.p. 1979) 32. De opleidingskosten waren vastgelegd in het Reglement voor het Koninklijk Instituut voor de Marine van 1857 en – voor Tydemans komst – gewijzigd in 1870. In 1960, toen de auteur adelborst werd, waren de opleidingskosten vijfhonderd gulden per jaar en moest een verbintenis van tien jaar dienst als officier worden aangegaan.
- 54 Max Weber, ‘Vice-Admiraal G.F. Tydeman’, *Eigen Haard*, 41(26 juni 1915) 489-490.
- 55 A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (3e druk; Amsterdam 2000) 237; Universiteit van Amsterdam (UvA), Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, collectie brieven van Tydeman aan Weber.
- 56 Tydemans beroepskeuze is beschreven in: Gerard Acda, ‘De beroepskeuze van vice-admiraal Gustaaf Frederik Tydeman’ in: Maurits Ebbe, Henk den Heijer en Joost Schokkenbroek red., *Alle streken van het Kompas. Maritieme geschiedenis in Nederland* (Zutphen 2010) 95-111.
- nage van de wereldoorlogsvloot, Frankrijk met 461.000 ton 22,4%, Rusland met 162.000 ton 7,9% en de Verenigde Staten met 150.000 ton 7,2%. Jan Glete, *Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860 II* (Stockholm 1993) 466.
- 2 Robert Gardiner red., *Conway’s All the World’s Fighting Ships 1860-1905* (Londen 1979), inhoudsopgave en voorwoord (ongenummerde pagina’s). De indeling in *Great Powers*, *Coast Defence Navies* en *Minor Navies* en deze terminologie waren aan het eind van de negentiende eeuw gebruikelijk. Het aandeel van de KM in de wereldtonnage van marineschepen was 3,3%. Glete, *Navies and Nations*, 466.
- 3 M.G. de Boer, *100 jaar Nederlandsche scheepvaart* (Amsterdam 1939) 72. Op de eerste drie plaatsen stonden achtereenvolgens Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk.
- 4 A. Hoyncck van Papendrecht, *De zeilvloot van Willem Ruys Jan Danielszoon en de Rotterdamse Lloyd* (Rotterdam 1933) 61-62, 78-80; De Boer, *100 jaar*, 94-141; M.G. de Boer en J.C. Westerman, *Een halve eeuw pakketvaart 1891-1941* (Amsterdam 1941) 15-48; H. Reuchlin, ‘Handelsvaart’ in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden IV* (Bussum 1978) 224-271, aldaar 229-244.
- 5 Met de marine voor de verdediging van Nederlands-Indië werd niet de Koloniale Marine bedoeld die in 1838 was opgeheven.
- 6 W. Bevaart, *De Nederlandse defensie 1839-1874* (’s-Gravenhage 1993) 69-101, 224-291, 342-349, 523-543, 552; H. Stapelkamp, ‘Van varen en van vechten, soms. De Koninklijke Marine (1813-1949)’ in: Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels red., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 341-379; G. Teitler, ‘Strategische concepties 1813-1988’ in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 9-24, aldaar 11; J.J.A. Wijn, ‘Instrument van passieve politiek 1813-1874’ in: Raven red., *De kroon*, 25-47, aldaar 27-28.
- 7 N. Mac Leod, ‘De Marine’ in: P.H. Ritter red., *Eene Halve Eeuw 1848-1898. Nederland onder de Regeering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma door Nederlan-*

- ders beschreven onder redactie van Dr. P.H. Ritter (3e druk; Amsterdam 1898) 133-164, aldaar 163.
- 8 J.A. de Moor, '“A very unpleasant relationship”. Trade and Strategy in the Eastern Seas: Anglo-Dutch Relations in the Nineteenth Century from a Colonial Perspective' in: G.J.A. Raven en N.A.M. Rodger red., *Navies and Armies. The Anglo-Dutch Relationship in War and Peace 1688-1988* (Edinburgh 1990) 49-69.
 - 9 *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn' Honderd-jarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974) 49-52.
 - 10 De marinewerf van Rotterdam was in 1850 en die van Vlissingen in 1868 gesloten. Al eerder, tussen 1815 en 1828, verdwenen de werven van Hoorn, Enkhuizen en Medemblik. Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 31; R.H.L. Gerretse, 'De marinestaf en de neutraliteit 1889-1940' in: L. Brouwer e.a., *Tussen vloot en politiek. Een eeuw marinestaf 1886-1986* (Amsterdam / Dieren 1986) 13-50, aldaar 14; Luc Eekhout, *Het admiralenboek. De vlootofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992) 34-39.
 - 11 Raven red., *De kroon*, 153.
 - 12 H.D. Guyot, *Marine-studiën* ('s-Gravenhage 1898) 87; G. Teitler, 'The Dutch East Indies. An outline of its military history' in: *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 58 (1984) 129-149; Anita M.C. van Dissel, 'Tropenjaren: de Nederlandse zeemacht in Aziatische wateren (1816-1962)' in: Bruijn en Wels red., *Met man en macht*, 245-284.
 - 13 Ger Teitler, 'Een knecht van twee meesters. De commandant zeemacht tussen de gouverneur-generaal en de minister van Marine (na 1928 van Defensie), 1850-1942' in: Leo Akveld e.a. red., *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2003) 111-120.
 - 14 Teitler, *Anatomie van de Indische defensie*, 36-37; Teitler, 'Een knecht van twee meesters', 112.
 - 15 F.C. van Oosten, 'De gouvernementsmarine' in: Baetens, Bosscher en Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis*, 302-315; F.C. Backer Dirks, *De Gouvernements Marine in het voormalige Nederlands-Indië in haar verschillende tijdsperioden geschetst, 1861-1949 I* (Weesp 1985-1986) 24-56, 179-221. In 1898 werd de Gouvernementsmarine weer onder civiel bestuur gebracht. De inspecteur van de Dienst Bebakening, Kustverlichting en Loodswezen in Nederlands-Indië werd tevens chef van de Gouvernementsmarine.
 - 16 Een uitzondering was het opnemingsvaartuig Buyskes dat in 1887 op stapel werd gezet. A.J. Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine en die der gouvernementsmarine 1814-1962* (z.p. z.j. [Den Haag 1962]) 282.
 - 17 Stapelkamp, 'Van varen en van vechten, soms', 347; Mac Leod, 'De Marine', 133-164, 135-136.
 - 18 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 5 (Nieuwediep 1875) 82-93. In Sweij's *Neêrlands vloot en reederijen*, samengesteld door N.J. de Vries 19 (Rotterdam 1876) en in het *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1875-1876* ('s-Gravenhage 1877) staan vlootlijsten die enigszins afwijken van die in het adelborstenjaarboekje maar niet wezenlijk anders zijn.
 - 19 Anita M.C. van Dissel, 'Embarking on a new course: personnel, ships and administrative reforms in the Royal Netherlands Navy, 1814-1914' in: Paul C. van Royen, Lewis R. Fisher, David M. Williams red., *Frutta di Mare. Evolution and Revolution in the Maritime World in the 19th and 20th Centuries* (Amsterdam 1998) 101-114, 107, 113; W.T. Gevers Deijnoot, 'Statistiek van de Nederlandsche Oorlogsmarine' in: *Vereeniging voor de statistiek in Nederland. Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje voor 1876* 28 (Amsterdam 1876) afd. III, 6.
 - 20 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1875-1876* ('s-Gravenhage 1877) 34-35; Gerard Acda, 'Twee eeuwen marineofficieren. De Koninklijke Marine van 1813 tot heden' in: Akveld e.a. red., *In het kielzog*, 18-29.
 - 21 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (NIMH), VKM 195 *Bepalingen omtrent uitzending naar en terugkeer uit Nederlandsch-Indië* (beschikking van 30 mei 1929)

- 22 A.M.C. van Dissel, 'Zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)', *Marineblad* 117-4 (2007) 32-36, aldaar 33.
- 23 G.M.W. Acda, 'Vredestaken voor de Koninklijke marine', *Marineblad* 101 (1991) 142-150; Rob van Hoek, *Koers richting toekomst. Het Nederlandse Loodswezen vijf jaar zelfstandig* (Rotterdam 1993); R. Zeijlemaker en J.W. van Borselen, 'Koninklijke marine en Kustwacht', *Marineblad* 104 (1994) 383-388; Marc van Alphen, Willem Geneste en Prudent Staal, 'Terg mij niet' *De geschiedenis van marinevliegkamp Valkenburg* (Franeker 2007) 40-43.
- 24 G. Teitler, 'Het beroep van marineofficier' in: G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 259-287, aldaar 266-269.
- 25 Ph.M. Bosscher noemde de krijgsman en de zeevaarder de 'professionele voorouders' van de hedendaagse marineofficier. Ph.M. Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder: het KIM in de periode 1829 tot 1960' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 9-54, aldaar 9.
- 26 Backer Dirks, *De zeemacht II*, 449-450; S.W.P.C. Braunius, 'Van schrijver tot officier van administratie 1597-1844', *Marineblad* 74 (1964) 345-357; M.J.C. Klaassen, *De officier van administratie bij de Koninklijke Marine 1824-1913* (z.p. 1965) 3-27; Klaassen, *Gedenkboek Willemsoord*, 44-46, 220-221; G. Teitler, 'Zeevarenden' in: Baetens, Bosscher en Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis*, 100-132, aldaar 113-114; Marc A. van Alphen, *Het oorlogsschip als varend bedrijf. Schrijvers, administratie en logistiek aan boord van de Nederlandse marine-schepen in de 17de en 18de eeuw* (diss.) (Franeker 2014) 11-20, 294-304.
- 27 P. Cordia, 'Officieren en Machinisten', *De Zee* 17 (1895) 112-117; G., 'De machinisten der Kon. Ned. marine' (overgenomen uit *De Ingenieur*), *Marineblad* 14 (1900-1901) 602-607. In deze jaargang van het *Marineblad* werd de discussie over de positie van machinisten nog verder voortgezet.
- 28 Ph.M. Bosscher, 'Van stoom, stoomheeren, stropies, machinisten, M.S.D.-ers... en anderen - Iets over voorgeschiedenis en geschiedenis van het Korps Officieren van de Technische Dienst bij de Koninklijke Marine' in: M.J.C. Klaassen en Ph.M. Bosscher red., *Gedenkboek Korps Officieren van de Technische Dienst der Koninklijke Marine 1 januari 1824 - 1 januari 1977* (z.p. 1977) 1-1 - 1-57, aldaar 1-40 - 1-41; Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering I* (Amsterdam 1970) 9-11. De vader van de schrijfster, Jan Verschoor (1860-1955), was als machinist en officier M.S.D. bijna veertig jaar in dienst van de Koninklijke Marine.
- 29 Van Asbeck, 'Officieren en stuurlieden, machinisten en machinisten', *De Zee* 17 (1895) 61-69.
- 30 NIMH, Losse Stukken, toegang 057, inventarisnummer 949, Brievenboek Commandant Opleiding Adspirant-Administrateurs bij de Koninklijke Marine (1884-1912) nr. 210, 27 januari 1903, nr. 237, 16 februari 1904.
- 31 Oliver Johnson, 'Class Warfare and the Selborne Scheme: The Royal Navy's battle over technology and social hierarchy', *The Mariner's Mirror* 100 (2014) 422-433, aldaar 429.
- 32 Bosscher, 'Van stoom', 1- 43.
- 33 Idem, 48
- 34 Gerhard T. Haneveld en Paul C. van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2001) 17-27, 31-37, 346-347.
- 35 J.L. Swarte, *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* (diss.) (Kampen z.j. [1993]) 6, 13, 73. Een zendende instantie is het bestuur of de gemachtigde van een kerkgenootschap of genootschap op grondslag van een levensbeschouwing.
- 36 L.L.von Münching, 'Het korps officieren KMR honderd jaar', *Marineblad* 105 (1995) 60-62.
- 37 G.M.W. Acda, 'Het Korps Adelborsten' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 129-168, aldaar 153-154, 168. De hier genoemde gegevens zijn deels ontleend aan C.J. Lammers, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine* (Assen 1963).
- 38 De index van familienamen uit de jaargangen 1 tot en met 9 is opgenomen in *Nederland's Patriciaat* 9 (Den Haag 1918) register. Het geslacht Tydeman is opgenomen in deze negende jaargang, maar de naam ontbreekt in de index (niet in de inhoudsopgave). De percentages adelborsten met een adellijke

- titel of met een vermelding van familienaam in *Nederland's Patriciaat*, 1918, waren respectievelijk van 1854 tot 1895 8,3 en 21,9% en van 1895 tot en met 1904 4,8 en 12,2 %. Omstreeks 1870 was van alle hogere rijksambtenaren in Den Haag iets meer dan 20% van adel en bezat 9% een dubbele naam zonder adellijke titel, totaal bijna 30%. A. van Braam, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland* (diss.) (Zeist 1957) 230-231.
- 39 Remmelt Daalder en Grad de Graaff, *Tekenen op zee. Reizende kunstenaars en creatieve zee-lieden (1750-2000)* (Zutphen 1999) 24; Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 42.
- 40 Ileen Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam / Antwerpen 2012) 181-182.
- 41 Y. Kuiper, 'Inleiding' in: *Nederland's Patriciaat* 84 (1993) i-xxxv, aldaar viii, xxxii-xxxv.
- 42 L. Couperus, *De boeken der kleine zielen vier delen* (Amsterdam 1901-1903) *De kleine zielen* II, 19-23, *Het heilige weten* II, 86-87.
- 43 Montijn, *Hoog geboren*, 78-79; Jaap Moes, *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914* (Hilversum 2012) 88-89.
- 44 Vanaf 1854 tot en met 1904 werden 1421 adelborsten toegelaten tot het KIM, 110 van hen (7,7%) behoorden tot adellijke families. De namen van de adelborsten staan in P.S. van 't Haaff en M.J.C. Klaassen, *Gedenkboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding te Willemsoord 1854-1954* (Bussum [1954]) 49-208; in 1879 was het percentage adellijken onder krijgsmachtsofficieren op non-activiteit (een normale, periodiek onder officieren voorkomende status) 11%. Van Braam, *Ambtenaren en bureaucratie*, 231.
- 45 'Huwelijken van officieren van de zeemacht', *Marineblad* 81 (1971) 661-669.
- 46 Overeenkomstige bepalingen voor het aangaan van een huwelijk golden uiteraard ook voor landmachtsofficieren. Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005) 105; Jan de Lang, *Dienaar van koloniaal Nederland. Biografie van Frederik Christiaan Hendrik Hischmann (1870-1935)* (diss.) (Amsterdam 2011) 44.
- 47 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1871 ('s-Gravenhage 1872) no. 35; *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1851 ('s-Gravenhage 1851) no. 126.
- 48 Officieren tot en met luitenant-ter-zee der eerste klasse waren in Tydemans tijd subalterne officieren. Hoofdofficieren waren kapitein-luitenant-ter-zee en kapitein-ter-zee. Daarop volgden de vlagofficieren in de rangen van schout-bij-nacht, viceadmiraal en luitenant-admiraal.
- 49 Ontwerp van wet tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen der militaire officieren bij de zeemagt. Kamerstuk Tweede Kamer 1869-1870 nr.157. 2; Memorie van Toelichting. Tweede Kamer 1869-1870 Kamerstuk 157 no.3. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 25 maart 2013.
- 50 Voorlopig verslag der Commissie van Rapporteurs. Tweede Kamer 1869-1870 Kamerstuk 54 no. 2. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 25 maart 2013; [Anoniem], *Eene stem uit het corps betreffende de concept-wet tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen der militaire officieren bij de zeemagt* (Amsterdam 1869) 6-7.
- 51 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 99-102; Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 267.
- 52 *Een sok varen*, op de reis veel geld sparen. Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal (3 dln, 12e druk; Utrecht-Antwerpen 1992) 2812.
- 53 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2723, 3 maart 1898, *Regeling van het Korps Zeeofficieren*.
- 54 J.N.F.M. à Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel 1888-1914* (diss.) (Hilversum 1992) Bijlagen Lijst 1. De samenstelling van het kantoorpersoneel te Batavia; Lijst 2. Sterkte van de bemanning op de eerste schepen, 701-702.
- 55 <www.visualisatie.cbs.nl>, 23 juli 2017.
- 56 J.W. Binkes, *De Koninklijke Nederlandsche Marine: eene studie over de verdediging van Nederland te water en de inrichting der vloot* ('s-Gravenhage 1883). Eerder schreef Binkes een artikel naar aanleiding van de ondergang van de *Adder* in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 5 november 1882.

- 57 'Bij het 50-jarig bestaan der Marine-Vereeniging 1883 – 10 maart – 1933', *Marineblad* 48 (1933) 5-7.
- 58 C.J.W. van Waning, 'De Marine-Vereeniging en Vereniging van Marine-Officieren met hun organen (1883-1970)', *Marineblad* 81 (1971) 155-212; K.G. Spaans, 'De "fusie" van 1947, een episode uit 100 jaar geschiedenis van de Marineverenigingen', *Marineblad* 93 (1983) 334-344, aldaar 335-337.
- 59 W.C.J. Smit, 'De oprichting eener Marine-Jacht-Club', *Marineblad* 12 (1898) 424-426.
- 60 F.C. van Oosten, 'Een wolk van zeildoek – driekwart eeuw KMJC', *Marineblad* 84 (1974) 263-308; *De Koninklijke Marine onder zeil. Vier korte opstellen ter begeleiding van een tentoonstelling bij gelegenheid van het negentigjarig bestaan van de Koninklijke Marine Jacht Club 1899-1989* (z.p. [Den Helder] z.j. [1989]) 3; W.W. Kuyck, '100 jaar Koninklijke Marine Jacht Club', *Marineblad* 109 (1999) 208-216; H. Vandersmissen, *Zeilen voor zeemanschap, 100 jaar Koninklijke Marine Jacht-Club* (Witmarsum 1999).
- 61 Eerde Beulakker, *Onderscheid moet er zijn. Pleziervaren in Nederland, een cultuurgeschiedenis* (diss.) (Leeuwarden 2012) 134.
- 62 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkbboek*, 95-102.
- 63 Henry Havard, *Verleden en Heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee* (vertaald uit het Frans door mej. S.M. Campbell) (Haarlem z.j. [1875]) 132.
- 64 M.A. van Alphen, 'Gebouwen, logementschepen en vestigingsplaatsen' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 169-213.
- 65 *Met lood en lijn. Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn' t.g.v. het honderdjarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974) 47. Ook op de Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam werd tekenles gegeven. N.D.B. Habermehl, 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de Hogere Zeevaartschool Amsterdam als instellingen voor beroepsonderwijs' in: G.M.W. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985. Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 113-183, aldaar 126.
- 66 Daalder en De Graaff, *Tekenen op zee*, 11-35, 41-49, 54-72, 100-116.
- 67 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 4 (Nieuwediep 1874) 104-105.
- 68 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 5 (Nieuwediep 1875) 110-115.
- 69 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 6 (Nieuwediep 1876) 193-202.
- 70 G.A. Oskamp, *Over de polairen der cycloïde* (Leiden 1868) voorwoord.
- 71 G. Gobius, *Herinneringen uit mijne loopbaan bij de Marine 1874-1908* ('s-Gravenhage 1915) 4.
- 72 G. Gobius, *Herinneringen* 4; Q.X., *Nieuwediep en Instituut* (Haarlem 1929) 110.
- 73 NL-HaNA, Stamboeken Marine, 2.12.07, inv. nr. 503 (stamboeknummer 4); 'Schipper Weers', *Marineblad* 3 (1889) 506.
- 74 J.J. Backer Dirks, *De Nederlandsche zeemagt in hare verschillende tijdperken geschetst* (4 dln; Rotterdam / Nieuwediep 1865-1876). In 1890 verscheen in Den Haag in twee delen een tweede editie.
- 75 Daalder en De Graaff, *Tekenen op zee*, 24; Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beelden de kunstenaars 1750 – 1880*. Herzien door P. Scheen ('s-Gravenhage 1981) 311. Leich werd opgevolgd door A.F. de Graaf. 'Korte mededelingen', *Marineblad* 3 (1889) 198-206, aldaar 199.
- 76 J.H. Coolhaas, *Op de vleugelen van den wind. Een reis naar Noorwegen en Zweden* (Den Helder z.j. [ca. 1938]) 6; M.A. van Alphen, 'Opleidingszeilschepen voor adelborsten' in Acda e.a., *Het Instituut*, 215-230.
- 77 Gobius, *Herinneringen*, 10-11.
- 78 RAL, Familie Tydeman, 540, inv.nr. 405 Akte van algemene volmacht van F.W.L. Tydeman voor zijn broers Johan Willem Tydeman (1815-1879) en Hendrik Willem Theodoor (1823-1887) bij zijn afwezigheid tijdens zijn verblijf in Indië, 1874. Afschrift.
- 79 NL-HaNA, SMN/KPM/KJCPL Scheepsjournalen, 2.20.54, inv. nr. 99 Scheepsjournaal ss Prins van Oranje 1874.
- 80 Gobius, *Herinneringen*, 6; A.C.Z., 'Het uitgaan van eene Suez-boat' in: *Jaarboekje voor*

- de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord 6 (Nieuwediep 1876) 71-74.
- 81 G.M.W. Acda, 'Het Korps Adelborsten' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 129-168, aldaar 137-138.
- 82 Gobius, *Herinneringen*, 9.
- 83 Ibidem.
- 84 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord 5* (Nieuwediep 1875) 125-126.
- 85 Gobius, *Herinneringen*, 9.
- 86 *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord 6* (Nieuwediep 1876) 186-190.
- 87 Idem, 189.
- 88 Dit horloge wordt bewaard en getoond in de expositie van het Marinemuseum in Den Helder.
- 89 KB 5 augustus 1876 no. 30.
- 90 Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag bezit een foto van deze tekening.
- 91 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 99-102.
- 92 G. Teitler, 'Het beroep van marineofficier' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 259-287, 267.
- 93 Idem, 266; Gertjan Oosterhuis, *Promotie. Een empirisch onderzoek naar de loopbaan van marineofficieren in de twintigste eeuw* (diss.) (Den Helder 1993) 90-93.
- 94 Q.X., *Herinneringen van een adelborst* (Haarlem 1927) 15; Gobius, *Herinneringen*, 16.
- 95 Q.X., *Herinneringen*, 17.
- 96 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, nummer toegang 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*. De bijzonderheden van de eerste zeereis zijn voor een groot deel aan dit journaal ontleend.
- 97 'Allehens [van het Engelse *all hands*] voor de boeg' betekent dat de gehele bemanning aantreedt op het halfdek om te luisteren naar een officiële mededeling. 'Boeg' is een verbastering van boog, op de oude zeilschepen de afscheiding tussen voóruit (het scheepsvolk) en achteruit (de officieren) J. van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie* 1 (7 dln; Bussum 1970-1973) 55.
- 98 Zo beschrijft Gobius zijn beëdiging in 1877 in Gobius, *Herinneringen*, 17
- 99 NL-HaNA, Ministerie van Marine, verbaal archief, nummer toegang 2.12.01, inv. nr. 4041 (K-R) (trefwoord 'procuratieën').
- 100 De wachten aan boord zijn als volgt in uren verdeeld: voormiddag (VM) 08.00-12.00, achtermiddag (AM) 12.00-16.00, platvoet (PV) 16.00-20.00 (eventueel verdeeld in een eerste PV en een tweede PV van elk twee uren), eerste wacht (EW) 20.00-24.00, hondewacht (HW) 00.00-04.00 en dagwacht (DW) 04.00-08.00. Aswippen is het overboord zetten van de as en sintels van de verstookte kolen. De term werd honderd jaar later nog gebruikt voor het buitenboord storten van afval.
- 101 Een zeemijl heeft de lengte van een gemiddelde boogminuut van een meridiaan, door de afplatting van de aarde is dit de lengte van een boogminuut op ongeveer 45° breedte: 1852 meter. Een tweede lengtemaat voor de zeemijl is de lengte van een minuut op de boog van de evenaar: 1855 meter. J. van Roon, P. Haverkamp en C. de Wit, *Leerboek der zeevaartkunde* 1 (2 dln; 10e druk; Hilversum 1959) 50. Een knoop is een zeemijl per uur.
- 102 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 6 januari 1877.
- 103 Dat een gezagvoerder, ver en lang van huis, informeerde naar de politieke toestand in Europa was niet ongebruikelijk. Een voorbeeld ook in Gobius, *Herinneringen*, 22-23. Voor het bepalen van de lengte van de plaats van een schip op zee is een betrouwbare tijdmetreer nodig, misschien was de tijdmetreer van de Deen onbruikbaar en was hij daarom niet zeker van zijn positie. Ook is mogelijk dat door weersomstandigheden het maken van een betrouwbaar bestek enige tijd niet mogelijk was geweest.
- 104 HMS *Black Prince* was een zusterschip van HMS *Warrior*. De *Warrior* is gerestaureerd en thans als museumschip te zien in Portsmouth, VK.
- 105 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 13 januari 1877. Het aantal saluutschoten was afhankelijk van de rang van de persoon voor wie het

- saluut was bestemd. Zo kreeg de koning op zijn verjaardag om 12.00 uur 35 schoten en om 08.00u en 16.00u 33 schoten. Marineofficiëren en andere officieren en ambtenaren van vergelijkbare status kregen bij officiële gelegenheden een aantal saluutschoten dat varieerde van 19 (minister, admiraal, veldmaarschalk, ambassadeur), 17 (luitenant-admiraal) en 15 (viceadmiraal) tot 7 (Nederlandse consul). Bij aankomst op een rede van een vreemde mogendheid werd het gouvernement gesalueerd met 21 schoten. 'Saluutschoten' in: *Jaarboekje voor de Adelborsten* (1875), 29-33.
- 106 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheeps-journaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 17 februari 1877.
- 107 Kapitein-luitenant-ter-zee E.L. baron van Heeckeren van Waliën (1833-1891). NL-HaNA, Stamboeken Marine, 2.12.14, inv.nr. 34 (stamboeknr. 156); *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1876-1877* ('s-Gravenhage 1878) 268.
- 108 Henning Henningsen, *Crossing the Equator. Sailors' Baptism and Other Initiation Rites* (Kopenhagen 1961) 15; Jan Huyghen van Linschoten maakte in een reisverslag melding van een doopceremonie op de evenaar in 1583. Simon J. Bronner, *Crossing the Line. Violence, Play, and Drama in Naval Equator Traditions*. (Amsterdam 2006) 34.
- 109 Henningsen, *Crossing the Equator*, 202; Berlingx is de oude Nederlandse naam van de Berlenga-eilanden. B.C. Damsteegt, *Nieuwe spiegel der zeevaart. Beknopte historische atlas van de Europese kusten met de oude Nederlandse namen*. (2e, herziene druk; Amsterdam 2001) 69.
- 110 Henningsen, *Crossing the Equator*, 50, 88, 112; Bronner, *Crossing the Line*, 35-36.
- 111 Knut Weibust, *Deep Sea Sailors. A study in Maritime Ethnology*. Nordiska museets Handlingar 71 (Stockholm 1976) 170.
- 112 Henningsen, *Crossing the Equator*, 63; W.F.J. Mörzor Bruyns, 'Neptunusfeest' in: Henk Dessens e.a. red., *Verhalen van het water. Scheepvaart en mensen in de twintigste eeuw*. Jaarboek 1997 Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum. Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (Zutphen 1997) 103-107.
- 113 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheeps-journaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 31 mei 1877.
- 114 De windkracht werd in de scheepsjournalen van de Koninklijke Marine in oplopende sterkte onderscheiden in windstille, flauwe of lichte koelte, bramzeilskoelte, marszeilskoelte, gereefde marszeilskoelte, dichtgereefde marszeilskoelte, storm en orkaan.
- 115 Een elektrisch lichtverschijnsel dat zich op uitstekende punten als masten, ra's en stengen kan vertonen wanneer in de atmosfeer een zeer sterk elektrisch veld aanwezig is. Van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie*, deel 6, 184.
- 116 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1876-1877* ('s-Gravenhage 1878) 275.
- 117 Idem, 277; Een Indische torn is een dienstperiode, meestal van drie jaren, in Indië. Tydeman zelf gebruikt de uitdrukking 'torn' (beurt) in Tydeman, *Verbleekte films*, 60; een andere, vaak gebruikte uitdrukking met dezelfde betekenis is 'term', Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romien-Verschoor* 1 (2 dln; Amsterdam 1970) 18; Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal (3 dln, 12e druk; Utrecht-Antwerpen 1992) 3063, 3135.
- 118 Duivel of duvel, toestel voor lichtseinen bij de marine, een in terpentijn gedrenkte flambouw die voor korte tijd een opvallend licht geeft. J.F. Viëtor, *Zeemanstaal* (Amsterdam z.j. [1972]) 63; Gobius, *Herinneringen*, 19.
- 119 NL-HaNA Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheeps-journaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 19 augustus 1877.
- 120 Door de hand- en voetboeien te verbinden werd de gevangene gedwongen krom te liggen of zitten.
- 121 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheeps-journaal Zr.Ms. *Zilveren Kruis*, 1 oktober 1877; *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1876-1877* ('s-Gravenhage 1878) 283. De Russisch-Turkse oorlog (1877-1878) werd

- gunstig voor Rusland afgesloten met het verdrag van San Stefano (3 maart 1878).
- 122 W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981) 93.
- 123 NL-HaNA Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv. nr. 5276 en 5277, Scheeps-journaal Zr. Ms. *Zilveren Kruis*, 11 oktober 1877.
- 124 Een asymptoot is in de meetkunde een rechte lijn waartoe een kromme nadert, zonder die ooit te raken. In de adelborstentaal is een asymptoot een adelborst die 'het net niet heeft gehaald' en een opleidingsjaar moet overdoen wegens onvoldoende studieresultaten.
- 125 De aquarel is in bezit van de nakomelingen van G.F. Tydeman in de Verenigde Staten.

HOOFDSTUK 3

- 1 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Journalen van schepen waarop leden van de familie Mörzer Bruyns tot de bemanning behoorden of kapitein waren (1873-1958), toegang 872, inv.nr. 57 reis 13 *Koning der Nederlanden* 20 december 1877 – 26 april 1878.
- 2 Tydeman, *Verbleekte films*, 22.
- 3 Ibidem, 'in politiek' betekent 'in burger'.
- 4 M.P. Bossenbroek, *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indische leger 1815-1909* (Amsterdam / Dieren 1986) 77-99. Afbeeldingen tussen pagina's 16 en 17 en 96 en 97; Idem, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (diss) (Amsterdam z.j.[1992]) passim.
- 5 Tydeman, *Verbleekte films*, 22.
- 6 Het Nederlandse aandeel van de totale tonnage van schepen die het Suez-kanaal passeerden was in 1874 4,6%, het Britse 74,16%. In 1888 verloor Nederland de derde plaats aan Duitsland, maar herwon die weer in 1910 toen Frankrijk daalde naar de vierde plaats. Door de bekorting van de route, maar ook doordat de stoomvaart steeds meer de zeilvaart verdrong, nam de reisduur naar het Verre Oosten drastisch af. De gemiddelde reisduur van Nederlandse passagiersschepen naar Indië daalde van 108,4 dagen in de periode 1842-1869 tot 44,8 in 1874-1885. D.A. Farnie, *East and West of Suez. The Suez Canal in history 1854-1956* (Oxford 1969) 143, 176, 433, 511, 802 (kaart 3); Bossenbroek, *Van Holland naar Indië*, 62.
- 7 Edward P. de Groot, *Varen op de Oost. Incidenten, rampen en nostalgie op de vaart naar Indië* (Alkmaar 1994) 46.
- 8 Tydeman, *Verbleekte films*, 22-23.
- 9 Een scheepsraad kan door de kapitein bijeen worden geroepen in uitzonderlijke omstandigheden zoals aan de grond lopen, aanvaring en omvangrijke reparaties. De gezagvoerder vraagt raad aan officieren en andere bemanningsleden in de raad. Hoewel hij niet verplicht is scheepsraad te houden, moet hij het beleggen van de scheepsraad wel vermelden in het scheepsjournaal. J. van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie VI* (Bussum 1972) 128.
- 10 Frankamp, 'Onze wachtschepen', *Marineblad* 7 (1892-1893) 306-309.
- 11 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 2070 Scheepsjournaal Zr. Ms. *Prins Hendrik der Nederlanden*. Op 24 februari 1878 kwamen aan boord officier van administratie der derde klasse A. Vermeulen, LTZz C.F.A. Gregory en ADBi G.F. Tydeman.
- 12 Tydeman, *Verbleekte films*, 35.
- 13 *Het Vaderland*, 5 januari 1939 avondeditie <www.kranten.kb.nl>, 2 november 2012.
- 14 NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken officieren KL, 2.13.04, inv. nr. 403.
- 15 Tydeman, *Verbleekte films*, 37; Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 110.
- 16 Tydeman, *Verbleekte films*, 34-35.
- 17 Idem, 35-36.
- 18 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1877-1878* ('s-Gravenhage 1879) 278.
- 19 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 218-220.
- 20 M. Treub, 'Een tocht naar de bergtuinen van Tjibodas' in: *De Gids* 45 (1881) juli, 1-32, 17. Melchior Treub was van 1880 tot 1909 directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg.
- 21 P.A.D., 'Het Gezondheids-Etablissement "Sindanglaya"' in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 7 (1897) 562-568; Lijders aan malaria herstellen eerder in hogere bergstreken.

- Om die reden sloot de marine in 1877 met de directie van Sindanglaya een overeenkomst tot verpleging van marinepatiënten. *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1877-1878* ('s-Gravenhage 1879) 336.
- 22 De aquarel van Tydeman is door de weduwe Dumont in 1917 nagelaten aan haar dochter die op haar beurt de aquarel in 1968 naliet aan H. Offerhaus, kleinzoon van J.B. Dumont. Offerhaus schonk het kunstwerk in 1968 aan de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders overzee (CNO). De aquarel (24 x 32 cm) is rechts beneden gesigeneerd GT. NL-HaNA, Offerhaus (1752-1985), 2.21.235, inv. nr. 24, geparenteerde families Dumont-le Roux.
- 23 A. Algra en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden IV* (8e druk; Franeker 1978) 336 (afb. 124).
- 24 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1878-1879* ('s-Gravenhage 1880) 374; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 2072 Scheepsjournaal Zr. Ms. Prins Hendrik der Nederlanden.
- 25 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 419 Scheepsjournaal Zr. Ms. Bandjermasin.
- 26 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 38 (stamboeknummer 549); W.F.J. Mörzer Bruyns red., *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee, 1878: de dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé*. I en II. Werken van de Linschoten-Vereeniging LXXXIV en LXXXV (Zutphen 1985) 326-327.
- 27 Gobius, *Herinneringen*, 52; W.J. Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië 1874-1888* ('s-Gravenhage 1932) 38; NL-HaNA, Ministerie van Koloniën. Mailrapporten 1850-1900, nr. 719 van CZMNI aan G.G., 14 november 1879.
- 28 J.N.F.M. à Campo, 'Zeeroof. Bestuurlijke beeldvorming en beleid.' in: G. Teitler, A.M.C. van Dissel, J.N.F.M. à Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)* (Amsterdam 2005) 25-134, aldaar 100-104.
- 29 Een sero is een staketsel van bamboe in V-vorm voor de visvangst. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* (12e druk; Utrecht en Antwerpen 1992) 2731.
- 30 Tydeman, *Verbleekte films*, 43-44.
- 31 Idem, 9-15.
- 32 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1879-1880* ('s-Gravenhage 1881) 370.
- 33 *De tekening wordt bewaard in het Marinemuseum in Den Helder*.
- 34 J.A. Schell, *Uit de dagen van tempo doeloe. Bij onze Koninklijke Marine van 1872 tot 1907* (Den Haag 1930) 101; Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 38.
- 35 *Jaarboek Zeemagt 1879-1880*, 370.
- 36 Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 39-40; G. Teitler, 'Grensgebied als vrijplaats' in: Teitler, Van Dissel, à Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding*, 239-308, aldaar 239.
- 37 Tydeman, *Verbleekte films*, 51.
- 38 Idem, 48.
- 39 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 420 Scheepsjournaal Zr. Ms. Bandjermasin.
- 40 Tydeman, *Verbleekte films*, 54.
- 41 Een kunstkim is een hulpmiddel bij een astronomische waarneming wanneer de kim niet zichtbaar is; de waarnemer meet de hoek tussen het rechtstreeks geziene hemellicht en het door de kunstkim gereflecteerde beeld. J. van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie IV* (Bussum 1971) 192.
- 42 Tydeman, *Verbleekte films*, 60. Tydeman schreef hier dat hij "later in dezen indischen torn toch nog op een der opnemings schoeners belande". Deze herinnering is niet juist, de plaatsing was nog later, in zijn tweede torn in Indië.
- 43 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 420 Scheepsjournaal Zr. Ms. Bandjermasin, 95.
- 44 Schell, *Uit de dagen van tempo doeloe*, 104.
- 45 NL-HaNA, *Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) Passagierslijsten 1878-1918*, 2.20.23, inv. nr. 928, 1878-1883 *Thuisvaart*, 1878-1883.
- 46 NL-HaNA, SMN KPM KJCP. Scheepsjournalen 1872-1972, 2.20.54, inv. nr. 21 ss Conrad (1879-1880, 18e - 21e reis).
- 47 Gemeentearchief Apeldoorn, klapper Apeldoorn 1880-1893, inv. nr. 897; Tydeman,

- Verbleekte films*, 150.
- 48 Tydeman, *Verbleekte films*, 151.
- 49 *Het nieuws van de dag*, 18 maart 1881 <www.kranten.kb.nl>, 4 april 2012.
- 50 NL-HaNA, Stamboeken en stamkaarten, 2.10.08 W266 fiche nr. W6; NL-HaNA, Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) Passagierslijsten 1878-1918, 2.20.23, inv.nr. 928, 1878-1883 Thuisvaart, 1878-1883. De twaalfjarige dochter komt niet op de passagierslijst van het ss *Celebes* voor. Mogelijk bleef zij in Indië.
- 51 Als volwassen man zou Hendrik W.T. Tydeman teruggaan naar Indië waar hij werkte als opziener der in- en uitvoerrechten en accijnzen te Soerabaja. Hij nam in 1904 ontslag, ging terug naar Nederland en stierf daar op 30 oktober van dat jaar, 29 jaar oud. Van de vier kinderen van Marie Tydeman was bij haar dood alleen haar ongehuwde oudste dochter, Catharina, roepnaam Cato, nog in leven. Tydeman lijkt niet veel contact te hebben gehad met zijn halfbroer, noch met zijn stiefmoeder. Maar met zijn halfzuster zou Tydeman in zijn laatste levensjaren een goede verstandhouding hebben.
- 52 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 56.
- 53 Backer Dirks, *De Nederlandsche zeemacht* deel II (1890/1891), 532, 690; Mac Leod, 'De Marine', 142, 163; Herman Stapelkamp, 'Van varen en vechten, soms. De Koninklijke Marine (1813-1949)' in: Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels red., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 341-379, aldaar 358-359.
- 54 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 2594 Scheepsjournaal Zr.Ms. *Leeuwarden*.
- 55 Ibidem.
- 56 Detailbeheerders waren de konstabel voor munitie, de schipper voor trossen, onderhoudsmiddelen, kwasten, sloeponderdelen, zeilmakergereedschap, de timmerman voor timmergerei, de stuurman voor zeekaarten, boekwerken, schrijfwaren en vlaggen en de bottelier voor levensmiddelen en kommaliewant. Kommaliewant [het eerste lid vermoedelijk uit Fr. *gamelle* (gamel), het tweede uit Mnl. gewant (stof, kleding, scheepstuig)] is tafel- en eetgerei aan boord, m.n. van oorlogsschepen. Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal (12e druk; Utrecht-Antwerpen 1992) 1.505. De verklaring van de herkomst van kommaliewant in J.F. Viëtor, *Zeemanstaal* (Amsterdam z.j.[1972]) 109 als "waarschijnlijk van commonly-wanted: voor algemeen gebruik, uit de tijd van voor 1700 toen wij veel contact met de Engelsen hadden" berust op een grapje van een leraar Engels aan het KIM in de jaren 1880. Albert Chambon, *Marinetermen*. Vandersteng-serie nr. 1 (Den Helder z.j.) 89. Albert Chambon is een pseudoniem van A.W.P. Angenent (1895-1952).
- 57 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 2594 Scheepsjournaal Zr.Ms. *Leeuwarden*.
- 58 Idem, inv. nr. 2595 Scheepsjournaal Zr.Ms. *Leeuwarden*.
- 59 Het huidige Çanakkale.
- 60 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637).
- 61 J.J. Backer Dirks, *De Nederlandsche zeemacht in hare verschillende tijdperken geschetst* deel II (2e druk; 's-Gravenhage 1890/1891) 702.
- 62 De politieke tegenstellingen in Egypte en de interventie van met name Groot-Brittannië leidden ten slotte tot de bezetting van Egypte, dat een Brits protectoraat werd. R.R. Palmer en Joel Colton, *A History of the Modern World* (6e editie; New York 1984) 626; Peter Mansfield, *The Arabs* (Londen 1985) 121-127; Richard Hill, *War at Sea in the Ironclad Age* (Londen 2000) 183-189; H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003) 208-211; *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1881-1882* ('s-Gravenhage 1883) 252-262.
- 63 De uiterton is, komend van open zee, de eerste ton van de betoning van een zeegat of vaarwater. Het Schulpengat, in de zeventiende eeuw het Landdiep, is de zuidelijke toegang van zee naar de rede van Texel.
- 64 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 101. De hier vermelde overlijdensdatum van 24 september 1881 is niet juist. De vermissing is na

5 oktober 1881.

- 65 W.F.J. Mörzner Bruyns, ‘“Steeds de commandant blijvende” Leven en loopbaan van A.G. Mörzner Bruyns, een negentiende-eeuwse koovaardijkapitein.’, *Tijdschrift voor Zeege-schiedenis* 29-1 (2010) 39-68; De Groot, *Varen op de Oost*, 68-101; H.Th. de Booy, ‘“In de boten.... schip verlaten!” Avonturen van schipbreukelingen van 16 vervaarlijke scheepsrampen van 1629 – 1881 (Rijswijk z.j.[1950])’ 265-279; NL-HaNA, Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) Passagierslijsten 1878-1918, 2.20.23, inv. nr. 928 thuisvaart.
- 66 G. Teitler, ‘Een mijlpaal voorbij. Nederland en de Noordzee-conventie, 1882-1910’, *Tijdschrift voor Zeege-schiedenis* 11 (1992) 59-72, aldaar 60; Anita van Dissel, ‘Met Argusogen bekeken. Politietoezicht op de Noordzee-visserij (eind negentiende eeuw)’ in: Leo Akveld e.a. red., *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeege-schiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2003) 258-269, aldaar 260-265.
- 67 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 217 Scheepsjournaal Zr.Ms. gaffelschoener Argus 21 mei 1882 – 23 juli 1883; *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1881-1882*, 303-308.
- 68 De Schorpioen ligt thans als museumschip bij het Marinemuseum in Den Helder.
- 69 Het Deense Helgoland was in 1814 bij het verdrag van Kiel overgedragen aan Groot-Brittannië. In 1890 werd het in ruil voor Zanzibar afgestaan aan Duitsland.
- 70 Met ‘slecht water’ werd in reisverslagen en scheepsjournalen kalm, vlak water na een afgenomen storm bedoeld, resultaat van een afslechtende zee. J. van Beylen e.a. red., *Mari-tieme Encyclopedie* I, 38; Chambon, *Marinetermen*, 124.
- 71 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1881-1882*, 307
- 72 W.F.J. Mörzner Bruyns red., *De eerste tocht van de Willem Barents*, 126, 296.
- 73 Idem, 36, 289.
- 74 Idem, 88-89.
- 75 NL-HaNA, SMN KPM KJCPL Scheepsjournalen 1872-1972, 2.20.54, inv.nr. 121, ss Prinses Marie uitreis naar Indië 6 januari 1883 - 20 februari 1883; NL-HaNA, Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) Passagierslijsten 1878-1918, 2.20.23, inv.nr. 927, uitvaart 1878-1883; Het lichtschip Noord-Hinder werd in 1858 in Nederland als “eerste echte lichtschip afgebouwd en uitgelegd bij de Noord-Hinderbank.” Romke van der Veen, *Vuurtorens: over vierboeten lichtwachters en markante bouwwerken* (Bussum 1981) 97.
- 76 Tydeman, *Verbleekte films*, 123.
- 77 J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee IV* (Amsterdam 1942) 156-157; Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 48, 51-55, 60.
- 78 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1995, 2.12.03, inv.nr. 1256, Scheepsjournaal Zr.Ms. Koningin Emma der Nederlanden.
- 79 Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 59-61.
- 80 F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam 1930) 306-309; Paul van ’t Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1969) 12, 17; H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996) 127.
- 81 Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 128-129.
- 82 Van ’t Veer, *De Atjeh-oorlog*, 157-158, Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, 311-313.
- 83 Van ’t Veer, *De Atjeh-oorlog*, 141.
- 84 Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, 310-311; Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 128-130. De blokkade concentreerde zich op de noordoostkust van Sumatra van de monding van de Atjeh-rivier tot Diamantpunt over een afstand van ongeveer driehonderd kilometer. *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht 1890-1891* (’s-Gravenhage 1892) 393.
- 85 J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* (’s-Gravenhage z.j. [1994]) 261.
- 86 Van de ruim dertig marineschepen in Nederlands-Indië, die lang niet alle operationeel inzetbaar waren door onderhoud en reparatie, waren in 1887 zeven, in 1891 tien, in 1893 achttien en in 1895 twaalf schepen gestationeerd in het zeegebied van Atjeh. *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht*,

- diverse jaargangen.
- 87 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht 1890-1891* ('s-Gravenhage 1892) 398.
 - 88 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 172-173 [gebaseerd op de herinneringen van Q.X., voor zover Van 't Veer bekend de enige zeeofficier die over eigen ervaringen op de kust van Atjeh schreef.]
 - 89 Q.X., *Herinneringen van een adelborst* (Haarlem 1927) 172-258; Kuwiks red., *Uit de eerste marinejaren van Dirk Jan* (Leiden z.j.) 153-172; Gobius, *Herinneringen*, 166-173; W.J. Tijl, *Van kalme stroomen en verre stranden. Levenservaring en pluizerij* (Utrecht 1938) 61-68.
 - 90 À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 157-162.
 - 91 Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 143.
 - 92 De vierde Atjeh-oorlog begon in 1898 en eindigde in 1942. Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 301.
 - 93 Beide mannen waren eerder na elkaar in dezelfde volgorde resident van Palembang geweest; de wisseling van hun bestuur was in 1879. Elsbeth Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands imperialisme*. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 161 (Leiden 1994) 167.
 - 94 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 141; Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 130.
 - 95 De stellingen van de leider van de benden, Nja Hassan, lagen aan de Kroeëng Raba-baa. Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 60.
 - 96 M.G. de Boer en J.C. Westermann, *Een halve eeuw pakketvaart 1891-1941* (Amsterdam 1941) 401; À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 424 (noot 141).
 - 97 A.A. Lemmers, *Techniek op schaal. Modellen en het technologiebeleid van de Marine 1725-1885* (diss.) (Amsterdam z.j. [1996]) 275, 281.
 - 98 Kuwiks, *Uit de eerste marinejaren*, 120. Een fraaie afbeelding van de werf op het eiland Onrust in 1699, naar een anoniem schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam, is opgenomen in J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee IV*, 411.
 - 99 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 1256, Scheepsjournaal Zr.Ms. Koningin Emma der Nederlanden, 29 mei 1883.
 - 100 Van Gogh was een oom van de kunstschilder Vincent van Gogh, L. Eekhout, *Het Admiraalboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992) 92.
 - 101 Gelders Archief (GldA), Overlijdensakten 1811-1942, toegangnr. 0207, inv.nr. 6493 overlijdensakte 104.
 - 102 Tydeman, *Verbleekte films*, 61-69, aldaar 61; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 1257, Scheepsjournaal Zr.Ms. Koningin Emma der Nederlanden, 25 augustus 1883.
 - 103 Tydeman, *Verbleekte films*, 62. Opperschipper Jan Weers diende van 1862 tot 1889 als instructeur zeemanschap bij het KIM. Zie hoofdstuk 2.
 - 104 Een paraplunker is een dreg met vier armen die langs de ankerstok samengeklapt kunnen worden (zoals bij een paraplu).
 - 105 Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 153.
 - 106 Tydeman, *Verbleekte films*, 68.
 - 107 Ibidem.
 - 108 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht 1882-1883* ('s-Gravenhage 1883) 414-415.
 - 109 Kamerstuk Tweede Kamer 1884 nr. 5.2. Koloniaal verslag van 1884. 1. Nederlandsch (Oost-) Indië, 52. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 27 november 2013
 - 110 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 148-156.
 - 111 Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 61
 - 112 Tydeman, *Verbleekte films*, 70-89, aldaar 73-77.
 - 113 Idem, 83-84, 88-89.
 - 114 Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 177-178; Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 155-156; Cohen Stuart, *De zeemacht in Nederlandsch-Indië*, 66.
 - 115 Kamerstuk Tweede Kamer 1885-1886 nr. 5.2 Koloniaal verslag van 1885 Nederlandsch (Oost-) Indië, 44, 51. Tot de actieve sterkte van de vloot werden niet de wachtschepen en opnemingsvaartuigen gerekend. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 7 oktober 2013.
 - 116 Kamerstuk Tweede Kamer 1874-1875 nr. 5.2 Koloniaal verslag van 1874 Nederlandsch (Oost-) Indië, 59 en Kamerstuk Tweede Ka-

- mer 1876-1877 nr. 5.2 Koloniaal verslag van 1876 Nederlandsch (Oost-) Indië, 58. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 7 oktober 2013.
- 117 Met Van Dompseleer voer Tydeman drie jaar eerder aan boord van Zr.Ms. *Leeuwarden*. Gamelle is het fonds van tafelgelden voor de officieren waarmee de scheepsvoeding kan worden aangevuld of veraangenaamd. J. van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie II* (Bussum 1970-1973) 310.
- 118 Tydeman, *Verbleekte films*, 90-108, aldaar 90.
- 119 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 1257, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Koningin Emma der Nederlanden*, 1 april 1884.
- 120 Tydeman, *Verbleekte films*, 90-108, aldaar 94.
- 121 Idem, 95.
- 122 Idem, 98; Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, NL-HaNA, 2.12.03, inv. nr. 1257, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Koningin Emma der Nederlanden*, 4 april 1884.
- 123 Tydeman, *Verbleekte films*, 90-108, aldaar 98
- 124 Kolonel is de aanspreektitel van een kapitein-ter-zee. In het spraakgebruik binnen de marine werd en wordt sprekend over een kapitein-ter-zee ook de term kolonel gebruikt.
- 125 Tydeman, *Verbleekte films*, 103.
- 126 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 1257, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Koningin Emma der Nederlanden*, 28 april 1884.
- 127 Tydeman, *Verbleekte films*, 90-108, aldaar 107.
- 128 Idem, 108.
- 129 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 522, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Blommendal*, 30 juni 1884. Aan boord van kleine marineschepen wordt de functie van eerste officier aangeduid met 'oudste officier'.
- 130 Met een koopvaardijbemanning hadden de schoeners de status van koopvaardijship en konden de schepen worden verzekerd voor de duur van de reis naar Indië. J.A. Schüller, *De maritieme cartografie en de ontwikkeling van het hydrografisch bureau* (z.p. [Den Haag] z.j. [1949]) 45. Het m.s. berust bij het NIMH en verscheen als artikel in *Marineblad* 59 (1949) 737-873.
- 131 Tydeman, *Verbleekte films*, 125.
- 132 De beide opnemers *Blommendal* en *Melville* van *Carnbee* hadden een grote inheemse equipage. 'Z.M. schoenerbrik "Melville van Carnbee" in de Java-zee', *Marineblad* 1 (1886-1887) 289-293, aldaar 290.
- 133 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 523, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Blommendal*, passim.
- 134 RAL, Familie Tydeman, 540, inv.nr. 19, brief van F.W.H. Tydeman aan zijn oom M. Tydeman, 24 juli 1885.
- 135 *Het Vaderland*, 5 januari 1939 avondeditie <www.kranten.kb.nl>, 2 november 2012.
- 136 *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, 11 april en 17 april 1885 <www.kranten.kb.nl>, 28 januari 2013.
- 137 Tydeman, *Verbleekte films*, 109.
- 138 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 1258, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Koningin Emma der Nederlanden*, 29-30 december 1885.
- 139 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 1259, Scheepsjournaal Zr.Ms. *Koningin Emma der Nederlanden*, januari-februari 1886; J. van Beylen, *Zeilvaart Lexicon. Viertalig maritiem woordenboek* (Weesp 1985) 299 (tekening van een driemastvolgschip met verklarende tekst). In situaties van gunstige wind en zeegang kon een zeilschip stoomschepen voorbij varen.
- 140 Tydeman, *Verbleekte films*, 117-118; de kuil is het deel van het hoofddek dat ligt tussen de bak (voorschip) en het halfdek (achterschip).
- 141 Van Gennep zou tien dagen later met pensioen gaan. Op 1 mei 1883 was hij benoemd tot directeur en commandant der Marine te Willemsoord na een periode van non-activiteit van bijna vijf jaar. Tijdens die non-activiteit werd hij bevorderd tot schout-bij-nacht. M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft-Medemblik-Breda 1816-1857* (z.p. 1979) 96.
- 142 Zo valt op te maken uit Tydeman, *Verbleekte films*, 112.
- 143 GldA, Gemeentebestuur van Rheden 1818-1949, toegangnr. 2503, inv.nr. 2.2.08.1.2, Bevolkingsregister 1850-1919 Velp deel 20, 178. Vestiging in de gemeente Rheden op 22 april 1884. In het register staat als beroep van Maria Tydeman dienstbode genoemd.

- Ongehuwde vrouwen werden in Nederland bij inwoning geregistreerd als dienstbode, hetgeen niet vanzelfsprekend inhield dat zij ook dienstbode waren.
- 144 GldA, Burgerlijke stand Gelderland 1811-20e eeuw, toegangnr. 0207, inv.nr. 3229, huwelijksakte nr. 37.
 - 145 Hilde Bras, Frans van Poppel en Kees Mandemakers, 'Relatives as spouses: Preferences and opportunities for kin marriage in a Western society', *American Journal of Human Biology* 21 (2009) 793-804; *NRC-Handelsblad* 26 november 2009.
 - 146 Stokvis, *Het intieme burgerleven*, 122-123; Montijn, *Hoog geboren*, 86.
 - 147 Couperus, *De boeken der kleine zielen*, *De kleine zielen* I, 33-34. Een toot is een wijf, vgl. totebel, ook als goedmoedig scheldwoord gebruikt tussen vrouwen onderling. *Van Dale Groot woordenboek*, 3132, 3138.
 - 148 Uit een enkel voorbeeld blijkt dat de toestemming voor het huwelijk van een officier wel eens werd geweigerd. Overigens was regelgeving inzake officiershuwelijken in de negentiende eeuw in Europese landen gebruikelijk. J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002) 112.
 - 149 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637).
 - 150 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 1726, Scheepsjournaal Zr.Ms. stoomkanonneerboot *Gier*, 29 juli 1886.
 - 151 In het *Marineblad* werd in 1888 aandacht besteed aan de aanleg en aanstaande voltooiing van het Eems-Jadekanaal tussen Emden en Wilhelmshaven en de Nederlandse binnenwaterwegen naar de Zuiderzee. A.C. Zeeman, 'Binnenlandsche waterwegen tusschen Duitschland en onze Zuiderzeehavens', *Marineblad* 2 (1887-1888) 567-587 en bijlage plaat III, aldaar 568-569.
 - 152 *Wegwijzer voor de Binnenscheepvaart*. Deel 1. Noordoostelijk Nederland 1922. Uitgave Ministerie van Waterstaat ('s-Gravenhage z.j. [ca.1923]) 33-34; Rudolf Filarski, *Kanalen van de Koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (diss.) (z.p. z.j. [ca. 1994]) 98-102.
 - 153 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 8, brievenboek 6, 1 december 1885 tot 18 april 1887, aldaar afschrift nota 17 september 1886.
 - 154 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 1726, Scheepsjournaal Zr.Ms. stoomkanonneerboot *Gier*, 22 juli-27 september 1886; NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 16, index 1875 t/m 1899, nr. 56.
 - 155 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1880-1895, deel 123, blad 198.
 - 156 *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'. Honderd-jarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974) 49, 53. Een van de samenstellers van deze catalogus, R.P.G.A. Voskuil, schreef als student de doctoraal-scriptie *De hydrografische kaartering van de Oostindische archipel tussen 1787 en 1874* (Utrecht 1976).
 - 157 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 8, brievenboek 6, afschrift nota 7 april 1887.
 - 158 Een rinkelaraar was een breed, stevig gebouwde vaartuig met platte bodem, waardoor het eventueel op het strand kon worden gezet. Van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie* VI, 65.
 - 159 Kamerstuk Tweede Kamer 1886-1887 nr. 2. VI. 3 Uitgewerkte en toelichtende staat: raming van kosten. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1887 Departement van Marine, hoofdstuk VI art. 63 aanbouw stoomvaartuig hydrografie 1e termijn 30.000,00 gulden. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 15 april 2013.
 - 160 Pieter Johan Buyskes (1829-1910) was chef Hydrografie van 1875 tot 1885, Adriaan Arnold Buyskes (1771-1838) was commandant der zeemacht in Oost-Indië van 1815 tot 1819 en in zijn jonge jaren de eerste marineofficier als hydrografisch opnemer. Schüller, *De maritieme cartografie*, 123; G. Schilder en W.F.J. Mörz Bruyns, 'Navigatie' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaastra, red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1977) 191-225, aldaar 198, 208; M.J.C. Klaassen, *Adel-*

- borstenopleiding te Delft – Medemblik – Breda 1816-1857 (z.p. 1979) 114; Luc Eekhout, *Het admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992) 87.
- 161 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 8, brievenboek nr. 6, afschrift nota 18 oktober 1886; idem, brievenboek nr. 7, afschrift nota 30 november 1887; Idem, inv. nr. 30, Nederlands-Duitse overeenkomst lichtenlijnen en betonning Eems 1847-1888.
- 162 Idem, inv. nr. 8, brievenboek nr. 7, afschrift nota 23 september 1887.
- 163 *Hydrografisch opnemen*, Ministerie van Marine Afdeling Hydrografie (3e druk; 's-Gravenhage 1952) 9-10. De naam minuutblad is afgeleid van 'minuut' = eerste, oorspronkelijk.
- 164 G.T., 'De "Pilot Charts of the North Atlantic Ocean."', *Marineblad* 2 (1887-1888) 480-483.
- 165 Kamerstuk Tweede Kamer 1889-1890 nr. 2. IX. 21 Verslag van de commissie belast met een onderzoek naar den toestand van het reddingwezen hier te lande. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1890 Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 23 april 2013. Het verslag van de commissie was ondertekend op 7 oktober 1889. De Ruyter de Wildt was inspecteur bij het Loodswezen te Amsterdam en ook bestuurslid van de Noord- en Zuid-hollandse Reddingmaatschappij. Henk Stapel, *Menslievend en zelfstandig. Het reddingwezen voor de fusie tot KNRM (1750-1991)* (KNRM, IJmuiden 2018) 150.
- 166 De Noord- en Zuid-Hollandsche Redding-Maatschappij (NZHRM) te Amsterdam, de Zuid-Hollandsche Maatschappij tot Redding van Schipbreukelingen (ZHMRS) te Rotterdam en de Harlinger Redding Maatschappij te Harlingen, die in 1910 samenging met de NZHRM. In 1949 kregen de twee reddingmaatschappijen het predicaat 'koninklijke'.
- 167 Kamerstuk Tweede Kamer 1890-1891 nr. 2. IX. 10 Memorie van beantwoording. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1891 Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 23 april 2013. Tot een fusie kwamen de reddingmaatschappijen pas in 1991 toen de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM) ontstond.
- 168 In augustus 1889 kreeg Tydeman het ereteken Atjeh 1873-1888 uitgereikt, een herinnering aan zijn diensttijd voor de kust van Atjeh in 1883 en 1884.
- 169 Een tante van Gustaaf en Willem Tydeman noemde haar neef Willem "een hupsche maar stille jonge man" die waarschijnlijk "niet volkomen van zijne reumatische aandoening herstellen zal". RAL, Brieven van leden van de familie Tydeman aan M. Tydeman vooral van genealogische aard, 1877, 1882, 1888; met bijlagen, 1.2.20, inv. nr. 531, brief van A.E.A. Tydeman [zuster van F.W.L. Tydeman] Leiden, 23 juni 1888.
- 170 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 683).
- 171 RAL, Brieven van leden van de familie Tydeman aan M. Tydeman, 1.2.20, inv. nr. 531, brief van A.F.W. Tydeman, New York 26 april 1888.
- 172 Zuid-Afrika zou voor Elizabeth, die aan tuberculose leed, een gunstiger klimaat hebben. Zij overleed niettemin in Pretoria op 11 maart 1897, 27 jaar oud en moeder van twee kinderen. Mededeling van Cheryl Dawn Tydeman in Boksburg, Zuid-Afrika, achterkleindochter van Adolf F.W. Tydeman, 15 juli 2007.
- 173 NL-HaNA, SMN/KPM/KJCPL Scheepsjournalen, 2.20.54, inv. nr. 81, 22e reis ss *Prins Alexander* 26 oktober 1889 – 11 februari 1890.
- 174 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 68, triangulatieregister oostkust Sumatra *Melvill van Carnbee* 1891-1892, hoekmetingsregister *Melvill van Carnbee* 1891-1892, bakenregister *Melvill van Carnbee* 1891-1892; inv. nr. 81, hoekmetingregister opname oostkust Sumatra 1890-1891; inv. nr. 84, hoekenregister oostkust Sumatra 1890-1891, bakenregister opname oostkust Sumatra 1890-1893; inv. nr. 87 triangulatieregister opname oostkust Sumatra *Melvill van Carnbee* 1890-1893.
- 175 Tydeman, *Verbleekte films*, 125-142.
- 176 Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 133, 234-236.
- 177 Idem, 138-139.
- 178 Idem, 139-140.
- 179 De nauwkeurigheid en zorgvuldigheid van de metingen blijken niet alleen uit deze opgave,

- maar bijvoorbeeld ook uit de aantekening, in het hoekmetingregister opname oostkust Sumatra 1890-1891, dat als het meetlint bij het uitleggen over een omgevallen boom moest worden geleid, de gemeten lengte met 0,01m werd verminderd.
- 180 Het opnemingswerk aan boord van de *Melville van Carnbee* op de noordkust van Java in 1885-1886 werd door een anonieme auteur beschreven in *Marineblad* 1 (1886-1887) 289-293, 396-401. De tijdmetinglengte is de lengte van de positie van het schip, die wordt verkregen door de vergelijking van de plaatselijke tijd, bepaald door het meten van de zonshoogte, met die van Greenwich, zoals aangegeven door de tijdmeting aan boord.
- 181 *Marineblad* 1 (1886-1887) 396; Tydeman, *Verbleekte films*, 126.
- 182 Tydeman, *Verbleekte films*, 129-132.
- 183 Het eiland Penang werd in 1786 door de Britten in bezit genomen. Als de Malaysian State of Penang maken Penang Island en Wellesley (onder de nieuwe naam Seberang Perai) thans deel uit van Malaysia.
- 184 *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt* 1890-1891 ('s-Gravenhage 1892) 392.
- 185 Q.X., *Herinneringen van een adelborst*, 232-253; Kuwicks, *Uit de eerste marinejaren*, 169.
- 186 *Jaarboek Zeemagt* 1890-1891, 424.
- 187 Tydeman, *Verbleekte films*, 131; NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, inv. nr. 87 triangulatieregister opname oostkust Sumatra *Melville van Carnbee* 1890-1893.
- 188 À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 107-108.
- 189 Tydeman, *Verbleekte films*, 138.
- 190 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 42 (stamboeknr. 977).
- 191 *Sumatra-courant: nieuws- en advertentieblad*, 18 januari 1893 <www.kranten.kb.nl>, 7 mei 2013.
- 192 Regionaal Archief Alkmaar, Bevolkingsregister Den Helder 1880-1917, gezinsbladen letter T, blad 208. De Hoofdgracht was de naam van de straat die evenwijdig liep aan het water dat nu nog aan de noordzijde van de voormalige rijkswerf loopt. De huizen stonden waar nu de aanvoeroute van auto's voor de veerboot naar Texel loopt. De huizen aan de Hoofdgracht werden na 1825 naar een stedenbouwkundig plan gebouwd. De "notabele gracht" had een "deftige distinctie". De Marineclub was ook aan de Hoofdgracht gevestigd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de meeste woonhuizen afgebroken. Gus H. van Heusden, *Den Helder...ze noemden je vroeger Nieuwediep...* (Den Helder 1975) 98-99.
- 193 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 119-121; Schell, *Uit de dagen van tempo doelo*, 143-147.
- 194 De oudste onderofficier-machinist was machinist der eerste klasse G.P.F. Munnik. In 1904 zou Munnik benoemd worden tot officier in de rang van officier-machinist der tweede klasse. Een voorbeeld van de zeldzame benoeming van een onderofficier-machinist tot officier. Klaassen en Bosscher, red., *Gedenkbboek*, 282.
- 195 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 2703, Scheepsjournaal Hr. Ms. stoomkanonboot *Lynx*.
- 196 'Feestrede, gehouden door den Voorzitter, den Heer E.J. Hoos, bij de viering van het vijf en twintigjarig bestaan der Vereniging ter Bevordering van het Zeevaartkundig Onderwijs', *De Zee* 19 (1897) 481-502, aldaar 498. D.J. Brouwer was van 1859 tot 1867 een voorganger van Tydeman als docent zeevaartkunde op het KIM en stelde in 1859-1860 zeevaartkundige tafels samen. Een herdruk bood gelegenheid om getallen en cijfers te controleren. Een monnikenwerk. Incidentele verbeteringen werden in zeevaartkundige tijdschriften gepubliceerd. Zie als voorbeeld *De Zee* 30 (1908) 647-648.
- 197 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2688, 17 mei 1894 nr. 29.
- 198 W. Burggraaf, *Kennis is macht, karakter is meer. Een sociaal-wetenschappelijke studie over adelborsten, bewoners van een militair onderwijsinternaat* (diss.) (z.p. z.j. [1988]) 47.
- 199 G.T., 'Strandingen op de Nederlandse kusten gedurende het tijdvak 1865 - 1893', *Marineblad* 8 (1893-1894) 551-554 en bijlage, afl. 7.
- 200 Ernst Crone, '1879 - De Zee - 1929', *De Zee* 51 (1929) 1-26, aldaar 16.
- 201 G.F. Tydeman, 'Rapport betreffende de be-

- proeving van een kunstkim “Hezzanith” aan boord Hr. Ms. instructievaartuig “Urania” gedurende de kruistocht 1897’, *Marineblad* 12 (1897-1898) 387-393.
- 202 Vier marinecollega’s in dezelfde rang werden benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. *Algemeen Handelsblad* 31 augustus 1897 <www.kranten.kb.nl>, 2 december 2013
- 203 *De Zee* 19 (1897) 262-263. Een exemplaar van het cijfercahier dat eigendom was van M.C. de Jong (adelborst in 1906-1910) is in de collectie NIMH.
- 204 G.F. Tydeman, ‘Enkele opmerkingen betreffende de “reorganisatie onze zeemacht” door W.M. Engelberts’, *Marineblad* 12 (1897-1898) 521-526; Idem, ‘Nog eenige opmerkingen naar aanleiding van de brochure van W.M. Engelberts’, *Marineblad* 12 (1897-1898) 865-869.
- 205 G.F. Tydeman, ‘De dag van Krakatau aan boord Zr.Ms. Koningin Emma der Nederlanden’, *Marineblad* (1898) Oranjenummer 54-59 (later ook verschenen in Tydeman, *Verbleekte films*, 61-69); Idem, ‘De zeeofficiersvrouw’, *Marineblad* (1898) Oranjenummer 209-210.
- 206 Universiteit van Amsterdam (UvA), Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 1019, brief van Tydeman aan M. Weber, 20 januari 1898; sok varen is een marine-uitdrukking voor geld sparen., noodzakelijk voor zeeofficiëren, die doorgaans, zoals Tydeman zelf schreef, niet over enig fortuin beschikten. Tydeman, *Verbleekte films*, 112.
- 207 Een uitzondering was de erudiete zeeofficier L’Honoré Naber. J.C.M. Warnsinck, ‘Samuel Pierre l’Honoré Naber (Zwolle 30 januari 1865 – ’s-Gravenhage 14 mei 1936)’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1938 (1938) 171-183. <www.dbnl.org>, 5 februari 2017.
- van het Marinemuseum te Den Helder en bevindt zich in het gebouw Onderzeedienst op het terrein van de Marinehaven in Den Helder.
- 3 ‘Varen voor de wetenschap’ is de pakkende titel van een artikel van A.M.C. van Dissel over de Koninklijke Marine en de Siboga-expeditie (1899-1900), *Marineblad* 110 (2000) 269-275.
- 4 William H. Goetzmann, *New Lands, New Men. America and the Second Great Age of Discovery* (New York 1986) 1-2; Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago 1996) 68-69; John Henry, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (3e druk; Basingstoke 2008) 5-6, 17-18.
- 5 John. V. Pickstone, *Ways of Knowing. A New History of Science, Technology and Medicine* (Chicago 2001) 71-75; Chunglin Kwa, *De ontdekking van het weten. Een andere geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2005) 225-226, 263.
- 6 Bastiaan Willink, *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende eeuwse bètawetenschappen*. (diss.) (Rotterdam 1988) 25-28; Idem, *De Tweede Gouden Eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940* (Amsterdam 1998) 20, 239. Willink gebruikte in 1975 als eerste de term ‘Tweede Gouden Eeuw’, zie p. 239 noot 4; Jan Guichelaar, George B. Huitema en Hylke de Jong red., *Zekerheden in waarnemingen. Natuurwetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond 1900* (Hilversum 2012) 20-24.
- 7 Anne J. Kox, ‘De Nederlandse natuurkunde rond 1900’ in: Guichelaar, Huitema en De Jong red., *Zekerheden in waarnemingen*, 20-21.
- 8 Willink, *Burgerlijk sciëntisme*, 29, 135-138, 228-234.
- 9 Idem, 140-146.
- 10 Klaas van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschaps-geschiedenis* (Amsterdam 1998) 149-187; Rolf Schuurmsma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (z.p. 2000) 319-324; Kox, ‘De Nederlandse natuurkunde rond 1900’, 11-24.
- 11 De zinspreuk is van de natuurkundige H. Kamerlingh Onnes. Jaap Smit, ‘Wat meet je als je meet? Obe Postma en *Het Meten*’ in:

- Guichelaar e.a. red., *Zekerheden in waarnemingen*, 171-189, aldaar 176.
- 12 Goetzman, *New Lands, New Men*, 3.
- 13 J.H. Parry, *Trade and Dominion. The European Oversea Empires in the Eighteenth Century* (Londen 1971) 240-241; J.C. Beaglehole, *The Life of Captain James Cook* (Londen 1974) 114; Roelof van Gelder, *Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659-1729)* (Amsterdam 2012) 183; Ruud Paesie, 'De uitrusting van de expeditievloot van Jacob Roggeveen naar het "onbekende Zuidland" (1721-1722)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 25 (2006) 138-164. De vloot bestond uit de fregatten *Arent* en *Thienhoven* en de hoeker *Africaanse Galeij*. Dit laatste schip ging op de thuisreis verloren.
- 14 Parry, *Trade and Dominion*, 65; John en Mary Gribbin, *FitzRoy The Remarkable Story of Darwin's Captain and the Invention of the Weather Forecast* (New Haven 2004) 33; Rozwadowski, *Fathoming the Ocean*, 5; John Darwin, *Unfinished Empire. The Global Expansion of Britain* (Londen 2013) 20, 150; Henk Schulte Nordholt, *Een geschiedenis van Zuid-oost-Azië* (Amsterdam 2016) 159.
- 15 Parry, *Trade and Dominion*, 239; Beaglehole, *The Life of Captain James Cook*, 112.
- 16 Morris, '200 years of Admiralty charts and surveys', 423.
- 17 Pickstone, *Ways of Knowing*, 74.
- 18 Morris, 'Surveying ships of the Royal Navy from Cook to the computer age', 387-396; Idem, '200 years of Admiralty charts and surveys', 424.
- 19 Goetzmann, *New Lands, New Men*, 44.
- 20 Peter Kemp red., *The Oxford Companion of Ships & the Sea* (Oxford 1979) 534-535; Rozwadowski, *Fathoming the Ocean*, 80-81, bathymetrie betekent 'dieptemeting' (Grieks: bathys = diep). P. Groen, *De wateren van de wereldzee* (3e druk; Bussum 1974) 37.
- 21 Susan Schlee, *The Edge of an unfamiliar World. A History of Oceanography* (New York 1973) 39. Tien landen namen het voorstel van Maury over, later volgden er nog negen.
- 22 Het waren tijdgenoten van Tydeman die deze tochten maakten, zoals de Noor Fridtjof Nansen in 1893-1896 en de Britse zeeofficier Robert F. Scott tussen 1901 en 1912. De Noor Roald Amundsen, een van de meest succesvolle ontdekkingsreizigers van zijn tijd, bereikte in 1911 als eerste de Zuidpool. Voor hem was de pool het enige doel van deze expeditie. Roland Huntford, Nansen. *The Explorer as Hero* (Londen 1998) 149; Roland Huntford, *Scott and Amundsen* (Londen 1979) 242, 250, 380, 454, 520; Max Jones, *The Last Great Quest. Captain Scott's Antarctic Sacrifice* (Oxford 2003) 90-91.
- 23 Zie voorgaande noot.
- 24 Ph.M. Bosscher, 'Oorlogsvaart' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaastra red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden III* (Bussum 1977) 353-394, aldaar 372; Jaap R. Bruijn, 'The Dutch navy goes overseas (c. 1780 - c. 1860)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 20 (2001) 163-174, aldaar 165; Marc A. van Alphen, Anita M.C. van Dissel red., *Kroniek der zeemacht. Gedenkwaardige gebeurtenissen uit vijf eeuwen Nederlandse marinegeschiedenis* (Amsterdam 2009) 93, 226, 282, 444.
- 25 P. Troost Gzn, 'Aantekeningen gehouden op eene reis om de wereld met het fregat de Maria Reigersberg [sic] en de korvet de Pollux, in de jaren 1824, 1825 en 1826' Wed. J. Allart, Rotterdam, 1829. Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw. Huyghens Instituut voor Geschiedenis KNAW; G.M.W. Acda, 'De ontdekking van het "Nederlandsch eiland"', *De Blauwe Wimpel* 38 (1983) 296-299; J.E. Oosterling, *Het korvet 'Lynx' in Zuid-Amerika, de Filippijnen en Oost-Indië, 1823-1825 De Koninklijke Marine als instrument van het 'politiek systeem' van koning Willem I* (diss.) (Zutphen 1989).
- 26 Parry, *Trade and Dominion*, 333; H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003) 140-141; Schulte Nordholt, *Een geschiedenis van Zuidoost-Azië*, 148.
- 27 Christiaan Biezen, 'De waardigheid van een koloniale mogendheid. De Hydrografische Dienst en de kartering van de Indische Archipel tussen 1874 en 1894', *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 18-2 (1999) 23-38, aldaar 34.
- 28 J.M.P. [J.M. Phaff], 'Zeekaarten' in: *Ency-*

- clopedie van Nederlandsch-Indië II (2e druk; 's-Gravenhage en Leiden 1918) 240-243; J.L.H. Luymes, 'Hydrography' in: L.M.R. Rutten red., *Science in the Netherlands East Indies* (Amsterdam z.j. [1929]) 65-68, aldaar 66.
- 29 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 53; J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië* (3e druk; Zutphen 2013) 110-173.
- 30 Wesseling, *Europa's koloniale eeuw*, 141.
- 31 G. Geerts en H. Heestermans, *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* (12e druk; Utrecht-Antwerpen 1992) 1243.
- 32 E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam / Brussel 1976) 301.
- 33 Parry, *Trade and Dominion*, 3-4.
- 34 Idem, 305-306.
- 35 Kossmann, *De lage landen*, 302; Schulte Nordholt, *Een geschiedenis van Zuidoost-Azië*, 180; Wim van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 150-161.
- 36 M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek* (diss.) (Amsterdam / Dieren 1985) 203-205. Kuitenbrouwer citeerde en besprak de begrippen contiguity en preemption uit R.F. Betts, *The false dawn. European imperialism in the nineteenth century* (Minneapolis 1975) 81-82; G. Teitler, *Ambivalentie en Aarzeling. Het beleid van Nederland en Nederlands-Indië ten aanzien van hun kustwateren, 1870-1962* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Werken uitgegeven door de Commissie voor Zeegeschiedenis XIX 1994) 37.
- 37 Schulte Nordholt, *Een geschiedenis van Zuidoost-Azië*, 151.
- 38 Eric Tagliacozzo, 'Hydrography, technology, coercion. Mapping the sea in Southeast Asian imperialism, 1850-1900' in: David Killingray, Margarette Lincoln en Nigel Rigby, *Maritime Empires British Maritime Trade in the Nineteenth Century* (Woodbridge / Rochester 2004) 142-158, aldaar 151.
- 39 Idem, 155.
- 40 Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap*, 148.
- 41 Sylvia A. Earle, *Foreword* in: Rozwadowski, *Fathoming the Ocean*, ix-xii, aldaar x; Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap*, 149.
- 42 Rozwadowski, *Fathoming the Ocean*, 166-167.
- 43 Idem, 173.
- 44 F.C. Backer Dirks, *Schetsen van de Gouvernements-marine. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zeewezen Deel 12* ('s-Gravenhage 1980) 57.
- 45 Eric Tagliacozzo, 'The Lit Archipelago: Coast Lighting and the Imperial Optic in Insular Southeast Asia, 1860-1910', *Technology and Culture* 46-2 (2005) 306-328, aldaar 320-321.
- 46 Idem, 328.
- 47 Hendrik M. van Aken, 'Dutch Oceanographic Research in Indonesia in Colonial Times', *Oceanography* 18-4 (2005) 30-41, aldaar 34; Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Deel 1: 1808-1914* (Amsterdam 2008) 417, 436-437; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 83; Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 134-138, 146; W.F.J. Mörzer Bruyns red., *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee 1878. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé* (Zutphen 1985) 29, 36; Lewis Pyenson, *Empire of Reason. Exact Sciences in Indonesia 1840-1940* Brill's Studies in Intellectual History 13 (Leiden 1989) 100; Paul van der Velde, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (diss.) (Amsterdam 2000) 323-328; H.L. Wesseling, 'Knowledge Is Power: Some Remarks on Colonialism and Science' in: Idem, *Imperialism and Colonialism. Essays on the History of European Expansion* (Westport, CT 1997) 27-37, aldaar 34.
- 48 Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Deel 2: 1914-2008* (Amsterdam 2011) 145.
- 49 Twee voorbeelden: Bij het vertrek van het Duitse onderzoeksvaartuig *National* in 1889 sprak de Duitse keizer in een afscheidstelegram aan de expeditieleiden over glorie en eer voor het vaderland. Eric L. Mills, *Biological Oceanography An Early History, 1870-1960* (Ithaca 1989) 24. Voor de financiering van de Fram-expeditie (1893-1896) werden in Noor-

- wegen nationale aspiraties en trots ingezet. Huntford, *Nansen*, 149-150.
- 50 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 12; Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 101.
- 51 H.L. Wesseling, 'The Giant That Was a Dwarf or: The Strange Case of Dutch Imperialism' in: Idem, *Imperialism and Colonialism*, 73-86; Idem, *Europa's koloniale eeuw*, 198. Wesseling noemt het Nederlands kolonialisme een 'kolonialisme sui generis' van een kleine mogendheid; Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 131-134.
- 52 Matthias Tomczak Jr, 'A Review of Wüst's Classification of the Major Deep-sea Expeditions 1873-1960 and Its Extension to Recent Oceanographic Research Programs' in: M. Sears en D. Merriman red., *Oceanography: The Past* (New York 1980) 188-194, aldaar 189-190.
- 53 Zie de argumenten voor de oprichting van het station voor visserijonderzoek in Nederland en voor de Siboga- en andere expedities. Robert-Jan Wille, *de stationisten. Laboratoriumbiologie, imperialisme en de lobby voor nationale wetenschapspolitiek, 1871-1909* [sic] (diss.) (z.p. 2015) 164, 178-179, 196-197, 220, 224.
- 54 Lewis R. Pyenson, 'The prestige of pure research: naval support of science in the Dutch East Indies, 1840- 1940' in: Paul C. van Royen e.a. red., *Frutta di Mare. Evolution and Revolution in the Maritime World in the 19th and 20th Centuries. Proceedings of the Second International Congress of Maritime History 5-8 June 1996, Amsterdam and Rotterdam, the Netherlands* (Amsterdam 1998) 29-37, aldaar 34, 37.
- 55 *De reizende astronoom. Nederlandse sterrenkundige expedities naar de Oost en de West* Mededeling Museum Boerhaave 256. Catalogus bij de tentoonstelling in Museum Boerhaave van 18 mei t/m 26 september 1993 (Leiden 1993) passim.
- 56 C.A. Davids, 'De zeevaartkunde en enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland tussen 1850 en 1914', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 40/41 (1980) 51-83; Idem, 'Van vrijheid naar dwang. Over de relatie tussen wetenschap en zeewezen in Nederland in de 19e en vroege 20e eeuw' in: A. de Knecht-van Eekelen en G. Vanpaemel red., *Met zicht op zee. Zeewetenschappelijk onderzoek in de Lage Landen na 1800*. Themanummer Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wis-kunde en techniek 13-1 (1990) 5-22.
- 57 *Triangulatie of driehoeksmeting is een methode om een groot gebied in kaart te brengen door het met een denkbeeldig net van aan elkaar gekoppelde driehoeken te overdekken. De punten van die driehoeken zijn kenbare punten in het landschap of geplaatste bakens.*
- 58 Het aantal plaatsen in de Indische archipel waar meteorologische waarnemingen werden uitgevoerd was in 1879 toegenomen tot 95. J.A.C. Oudemans, 'Levensschets van Dr. P.A. Bergsma' in: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1882) 139-140.
- 59 *Hydrografisch opnemen*, 1.
- 60 Ibidem.
- 61 Daniel R. Headrick, *The tools of empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York / Oxford 1981) 157-164.
- 62 Schüller, *De maritieme cartografie*, 77; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 37-41; C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (diss.) (Amsterdam / Dieren z.j. [1985]) 188; J.R. Bruijn, H.J. den Heijer, H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk Zeeman en minister 1787-1854* (Amsterdam 1991) 22; Nico Habermehl, *Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825) Marinebestuurder voor stadhouder Willem V en koning Willem I* (diss.) (Amsterdam 2000) 106.
- 63 A.A. Buyskes was de eerste marineofficier belast met hydrografische opnemingen. *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 28, 89
- 64 Buyskes was de kleinzoon van A.A. Buyskes.
- 65 Schüller, *De maritieme cartografie*, 70, 123; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 37-38; C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (2e druk; Alphen aan de Rijn 1985) 223-224; Bruijn e.a., *Julius Constantijn Rijk*, 23, 28-31.
- 66 W. Langeraar, *Mens en zee* (Amersfoort 1967) 181-182.

- 67 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, bestanddeel 8, nota van chef Hydrografie aan de minister van 6 november 1886; Idem, bestanddeel 9, nota's van chef Hydrografie aan de minister van 15 juni en 27 juli 1888.
- 68 Schüller, *De maritieme cartografie*, 84-86. De aantallen geheime kaarten bedroegen uiteindelijk in 1940 vijf in Nederland en 63 in Nederlands-Indië, exclusief Indische geheime kaarten van mijnenvelden. De geheimhouding van de Indische kaarten werd in 1946 opgeheven. Een overzicht van de geschiedschrijving van onder meer hydrografie in Nederland in: Karel Davids, 'De geschiedschrijving over navigatie en maritieme cartografie in de Lage Landen in de twintigste eeuw' in K. Davids e.a., *Wetenschap op zee* (Collectanea Maritima VII) (Brussel 2004) 165-180.
- 69 R. Posthumus Meyjes, 'De astronomische plaatsbepalingen ten dienste der hydrografie in Nederlandsch Indië', *Marineblad* 10 (1895-1896) 1-19; J.L.H. Luymes, 'De hydrographische opneming van den O.I. Archipel', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie XLIV (1927) 177-208; T.K. baron van Asbeck e.a., *Hydrografisch opnemen* Ministerie van Marine Afdeling Hydrografie (3e opnieuw geschreven druk; 's-Gravenhage 1952) passim.
- 70 À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 32-36.
- 71 Als bijzonderheid vermeld in: Koloniaal verslag van 1881.1. Nederlandsch (Oost-) Indië. Kamerstuk Tweede Kamer 1881-1882 Kamerstuknr. 5 ondernr. 2, 46. <www.staten-generaaldigitaal.nl>, 10 november 2016.
- 72 Koloniaal verslag van 1876. [Nederlandsch Oost-Indië] Kamerstuk Tweede Kamer 1876-1877 Kamerstuknr. 5 ondernr. 2, 58; Koloniaal verslag van 1879. 1. Nederlandsch (Oost-) Indië. Kamerstuk Tweede Kamer 1879-1880 Kamerstuknr. 5 ondernr. 2, 66. <www.staten-generaaldigitaal.nl>, 22 november 2016.
- 73 Koloniaal verslag van 1891.1. Nederlandsch (Oost-) Indië. Kamerstuk Tweede Kamer 1891-1892 Kamerstuknr. 5 ondernr. 2, 57. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 22 november 2016.
- 74 Schüller, *De maritieme cartografie*, 79; G. Schilder en W.F.J. Mörzer Bruyns, 'Navigatie' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaastra red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden III* (Bussum 1977) 191-225, aldaar 210-211; C. Koeman, *Schakels met het verleden. De geschiedenis van de kartografie van Suriname 1500-1971* (Amsterdam 1973) 171-172; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 45-47.
- 75 Koeman, *Schakels met het verleden*, 172.
- 76 S.P. L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht van het onderzoek' in: J.P. van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, naar aanleiding van zijn vijftigjarig bestaan 1873-1923* (Leiden 1922) 1-53, aldaar 10. Aan dit hoofdstuk werkten G.F. Tydeman en C. Craandijk mee; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 41, 93; Peter Kemp red., *The Oxford Companion to Ships & the Sea* (2e druk; Oxford 1979) 398. De volledige naam van de *East India Directory* is *Directions for sailing to and from the East Indies, China, New-Holland, Cape of Good Hope and the interjacent ports, compiled chiefly from original journals etc.*
- 77 De brik *Jacoba Elizabeth* en de korvet *Courier* waren de eerste Nederlandse opnemingsvaartuigen. Schüller, *De maritieme cartografie*, 34. De Commissie tot verbetering der Indische zeekaarten werd in 1834 ontbonden, in 1838 weer hersteld en in 1867 ten slotte opgeheven. Kamerstuk Tweede Kamer 1868-1869 nr. 38.3. Koloniaal verslag <www.staten-generaaldigitaal.nl>, 28 november 2013; Van Asbeck e.a., *Hydrografisch opnemen*, 680.
- 78 L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht', 12-18, in de noten de titels van de reisverslagen van D.H. Kolff jr. en J. Modera. Handloden met henneplijn was tot het midden van de negentiende eeuw gebruikelijk. Toen telegraafkabels in zee werden gelegd, werd diepzeeeloding belangrijk en de lodingstechniek verbeterd. P. Groen, *De wateren van de wereld-zee* (3e druk; Bussum 1974) 26-27; Schüller, *De maritieme cartografie*, 34.
- 79 D.G. Stibbe red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië IV* (2e druk; 's-Gravenhage en Leiden 1921) 818 'zeemacht'; Schüller, *De maritieme cartografie*, 42; Het verslag over

- de zeemacht was onderdeel van het verslag van het beheer van de Nederlandse koloniën en de staat waarin zij zich bevonden dat de volksvertegenwoordiging, volgens artikel 60 van de grondwet van 1848, elk jaar moest worden aangeboden. De eerste, gebrekkige rapportering was pas in 1851, daarna kwamen degelijke verslagen, die al spoedig 'koloniale verslagen' werden genoemd. Handelingen Tweede Kamer 1850-1851, 24 juli 1851, 1212 (2) www.statengeneraaldigitaal.nl, 3 oktober 2013.
- 80 L'Honoré Naber red., *Het leven van een vloot-houder*, 161-168, 224-232, aldaar 232; F.C. van Oosten, 'Het stille werk van de witte marine', *Marineblad* 84 (1974) 709-751, aldaar 731.
- 81 L'Honoré Naber red., *Het leven van een vloot-houder*, 37, 42; N.D. Haasbroek, *Prof. F. Kaiser en S.H. de Lange in hun relatie tot de astronomische plaatsbepalingen van omstreeks 1850 in het voormalig Ned. Indië* (Delft 1977) 44-47.
- 82 P. baron Melvill van Carnbee schreef in 1844 een zeemansgids voor de vaarwaters rondom Java en H.D.A. Smits zorgde in 1847 voor een zeemansgids voor de Straten Banka en Gaspar en een gids voor de eilanden en vaarwaters beoosten Java. F.A.A. Gregory publiceerde in 1853, tegelijk met een zeekaart van de Molukken, een zeemansgids voor zowel de vaarwaters van Java naar de Molukken als voor het vaarwater in de Molukse archipel. De gidsen van Melvill van Carnbee en Smits werden op last van de Britse Admiraliteit in het Engels vertaald, die van Gregory bleef het langst in gebruik.
- 83 Robert Bickers, *The Scramble for China. Foreign Devils in the Qing Empire 1832-1914* (Londen 2012) 169-170, 267.
- 84 G.S. Ritchie, *The Admiralty Chart. British Naval Hydrography in the Nineteenth Century* (2e druk; Durham 1995) 189, 241-258.
- 85 NL-HaNA, Hydrografie 1812-1981, 2.12.20, bestanddeel 8, nota van chef Hydrografie aan de minister van 31 oktober 1881 over de Oost-Indische Hydrografische Dienst.
- 86 Van Oosten, 'De gouvernementsmarine', 310-311; J.P. Nieborg, *Indië en de zee. De opleiding tot zeeman in Nederlands-Indië 1743-1962* (Amsterdam 1989) 54-55.
- 87 Kamerstuk Tweede Kamer 1869-1870 nr. 26. 2 Koloniaal verslag van 1869 [Nederlandsch (Oost-) Indië], 296; Kamerstuk Tweede Kamer 1873-1874 nr. 2 VI, 128. Staatsbegroting dienstjaar 1874 Departement van Marine. Memorie van Beantwoording, 122; Kamerstuk Tweede Kamer 1875-1876 nr. 2 VI, 24 Staatsbegroting dienstjaar 1876 Departement van Marine. Memorie van Beantwoording, 9; Kamerstuk Tweede Kamer 1875-1876 nr. 5. 2. Koloniaal verslag van 1875 Nederlandsch (Oost-) Indië, 59-60. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 3 oktober 2013 en 3 juni 2014; Schüller, *De maritieme cartografie*, 42-44. De minister van Marine, oud-zeeofficier W.F. van Erp Taalman Kip, wilde de wederoprichting hoe eerder hoe liever, de minister van Koloniën wilde de situatie nog even aanzien en aldus geschiedde.
- 88 Kamerstuk Tweede Kamer 1894-1895 nr. 5.2 Koloniaal verslag van 1894 Nederlandsch (Oost-) Indië, 59. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 3 juni 2014; Schüller, *De maritieme cartografie*, 46-48, 112-113.
- 89 Tydeman, *Verbleekte films*, 125.
- 90 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 71, 282.
- 91 [G.M.] Kraaij, 'Een afscheidsgroet aan Zr. Ms. Opnemingsvaartuig "Hydrograaf"', *Marineblad* 4 (1889-1890) 496-497, aldaar 497.
- 92 S. de Graaff en D.G. Stibbe red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, II (2e druk; 's-Gravenhage en Leiden 1918) 125-127 'hydrografie', aldaar 126; Christiaan Biezen, 'De waardigheid van een koloniale mogendheid. De Hydrografische Dienst en de kartering van de Indische Archipel tussen 1874 en 1894', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 18-2 (1999) 23-38, aldaar 30, 37.
- 93 Kamerstuk Tweede Kamer 1871-1872 nr. 8.2 Koloniaal verslag van 1871 Nederlandsch (Oost-) Indië, 278-279; Idem, 1899-1900 nr. 5.2. Koloniaal verslag van 1899 Nederlandsch (Oost-) Indië, 71-72. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 5 februari 2014; NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2737 29 juni 1899, brief van CZMNI aan minister van Marine van 23 mei 1899; À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 108.

- 94 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2723 14 maart 1898 nr. 47 bureau H.
- 95 Koloniaal verslag van 1899 Nederlandsch (Oost-) Indië, 71-72. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 5 februari 2014.
- 96 A.I.P.J. van Beurden, 'De Indische "goldrush", goudmijnbouw en Nederlands beleid in Noord-Celebes, 1880-1910' in: J. van Goor red., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986) 179-226.
- 97 NIMH, Losse stukken, manuscript A.G. Vromans, *De mensen en de schepen van de Hydrografie in Nederlandsch-Indië omstreeks de Eerste Wereldoorlog* (Amstelveen 1967) 50.
- 98 Idem, 9.
- 99 Idem, 4.
- 100 Idem, 12, 62.
- 101 Mörzer Bruyns, *De eerste tocht van de Willem Barents*, 99; Van der Velde, *Een Indische liefde*, 265.
- 102 Vromans, *De mensen en de schepen*, 9.
- 103 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 37, 38, 39, 40, 41, 42; Kamerstuk Tweede Kamer 1875-1876. nr. 2. VI. 3 Uitgewerkte en toelichtende staat: raming van kosten. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1876 (artikel 28) Departement van Marine, Idem voor de dienstjaren 1881 (artikel 25), 1886 (artikel 25), 1891 (artikel 25), 1896 (artikel 24) <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 21 november 2013.
- 104 Kemp, *The Oxford Companion to Ships & the Sea*, 410-412.
- 105 Als voorbeelden: Kamerstuk Tweede Kamer 1869-1870 nr. 26.3F. Koloniaal verslag, bijlage G. Opnemingen en schetsen ingekomen bij het departement der Marine in Nederlandsch Indië [in 1867 en 1868]; idem 1870-1871 nr. 14.8. Koloniaal verslag 1870, bijlage F Opnemingen en schetsen ingekomen bij het Departement der Marine in Nederlandsch Indië, gedurende 1869; Kamerstuk Tweede Kamer 1871-1872 nr. 8.2. Koloniaal verslag van 1872 Nederlandsch (Oost) Indië, 279 wordt verwezen naar incidentele opnemingen, zelfs ook van Britse schepen. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 23 november 2013.
- 106 G. Wüst, 'The major deep-sea expeditions and research vessels 1873-1960. A contribution to the history of oceanography', *Progress in Oceanography* 2 (1964) 1-52.
- 107 Eric L. Mills, 'Alexander Agassiz, Carl Chun and the Problem of the Intermediate Fauna' in: Sears en Merriman, *Oceanography: The Past*, 360-372; Mills, *Biological Oceanography An Early History, 1870-1960*, 1-6, 22-28, 82-84. De Siboga-expeditie wordt door Mills niet genoemd.
- 108 Review: 'Research in the Malay Archipelago' Reviewed work: Siboga Expeditie. Uitkomsten op zoölogisch, botanisch, oceanografisch en geologisch gebied verzameld in Nederlandsch-Oost-Indië 1899-1900 aan boord H.M.S. Siboga, uitgegeven door dr. Max Weber. Leiden: E.J. Brill 1901, *The Geographical Journal* 24-5(1904) 578-580. <www.jstor.org>, 29 oktober 2015
- 109 Volgens Hubrecht zou tijdens de Siboga-expeditie "voortdurend aan dit plankton de aandacht gewijd zijn" A.A.W. Hubrecht, 'De Siboga-expeditie', *De Gids* 62 (1898) 274-286, aldaar 281.
- 110 G.S. Ritchie, 'Some aspects of the History of Oceanography as Seen through the Publications of the International Hydrographic Bureau 1919-1939' in: Sears en Merriman, *Oceanography: the Past*, 148-156, aldaar 154; Kern E. Kenyon, 'North Pacific Sea Surface Temperature Observations: A History' in: Sears en Merriman, *Oceanography: the Past*, 267-279, aldaar 270; Rachel Laudan, 'Oceanography and Geophysical Theory in the First Half of the Twentieth Century: The Dutch School' in Sears en Merriman, *Oceanography: the Past*, 656-666.
- 111 Azadeh Achbari, *Rulers of the Winds. How academics came to dominate the science of the Weather, 1830-1870* (diss.) (Amsterdam 2017) 24.
- 112 E. van Everdingen, C.H.D. Buys Ballot 1817-1890 ('s-Gravenhage 1953); Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1954 KNMI ('s-Gravenhage 1954) 48, 445-446; Achbari, *Rulers of the Winds*, 68.
- 113 Achbari, *Rulers of the Winds*, 68.
- 114 Paul van der Velde, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (diss.) (z.p. 2000) 231-232; A. Wentholt

- red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen 2003) 10.
- 115 Anita M.C. van Dissel, 'Koninklijke Marine – In dienst van de wetenschap' in: Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 350-357.
- 116 Mörzer Bruyns red., *De eerste tocht van de Willem Barents*, 34-36.
- 117 Johan van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station en het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee* (Den Burg 2001) 9-13, 19. Het meteostation van het KNMI werd in 1972 verplaatst naar het marinevliegkamp De Kooy in Den Helder, de peilschaal werd in 1987 geautomatiseerd.
- 118 A.J. van Bennekom, 'Het NIOZ en de Koninklijke Marine. Kort historisch overzicht van de rol van de KM in het zeeonderzoek', *Marineblad* 112 (2002) 338-341.
- 119 S.J. de Groot, *Een eeuw visserijonderzoek in Nederland 1888-1988* (IJmuiden 1988) 9-16; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station*, 21-24.
- 120 De Groot, *Een eeuw visserijonderzoek*, 68-69.
- 121 H.C. Redeke, 'Het onderzoek der zee in 1902 en 1903' in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor het onderzoek der zee 1903* (Helder 1904) 1-33, aldaar 2-4; De Groot, *Een eeuw visserijonderzoek*, 67-70; Margaret Deacon, *Scientists and the Sea 1650-1900: a study of marine science* (2e druk, Aldershot-Brookfield 1997) 390; Huntford, *Nansen*, 390; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station*, 31-33.
- 122 De Groot, *Een eeuw visserijonderzoek*, 26; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station*, 36.
- 123 Van 1820 tot 1850 bestond in Indië de Natuurkundige Commissie in Nederlandsch-Indië. Commissieleden namen onder meer deel aan de expeditie van de korvet *Triton* naar Nieuw-Guinea in 1828. De Duitser F.W. Jung-huhn was een van de "opvallendste leden van de Natuurkundige Commissie". Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 76-78.
- 124 A.A. Pulle red., 'Overzicht van de lotgevallen en de werkzaamheden van de maatschappij in de eerste halve eeuw van haar bestaan', *Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën Bulletin* no. 99 (Leiden 1940) 1-14, 42-46; Wentholt, *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 30-31.
- 125 Pulle, 'Overzicht', 35.
- 126 Idem, 18; G.A.F. Molengraaff, 'Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën', *Marineblad* 5 (1890-1891) 634-636.
- 127 Wille, *de stationisten*, 221-224.
- 128 L.A.H. Lamie, 'Het aandeel der Nederlandsche Marine in het poolonderzoek der laatste vijf en twintig jaren', *Marineblad* 13 (1898-1899) 839-877; Mörzer Bruyns, *De eerste tocht van de Willem Barents*, 39-57, 72, 77-88, 97-99; Louwrens Hacquebord, *Nederlandse poolkringen: honderdvijfentwintig jaar Nederlands onderzoek in poolgebieden* Inaugurele rede Rijksuniversiteit Groningen (Groningen z.j. [1995]) 7-10. Het jaar 1882-1883 wordt hier het eerste Internationale Geofysische Jaar genoemd.
- 129 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 76; Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 132-133; Van der Velde, *Een Indische liefde*, 236-249.
- 130 De naam van het genootschap veranderde in 1883 in Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (NAG) en in 1888 in Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).
- 131 R. Postumus Meyjes was de auteur van 'De astronomische plaatsbepalingen ten dienste der hydrografie in Nederlandsch Indië', *Marineblad* 10 (1895-1896) 1-19.
- 132 Wentholt, *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 50-62.
- 133 A.A.W. Hubrecht, 'Een onderzeesch vraagstuk', *De Gids* 53-iv (1889) 157-166. Door publiceren van de plannen zou de opinie van wetenschappers en politici beïnvloed kunnen worden.
- 134 C.M. Kan, 'Het maritiem onderzoek van den Oost-Indischen Archipel', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* tweede serie, xii (1895) 363-394. Kan en Hubrecht kenden elkaar al sinds 1887 toen zij beiden met een groot aantal andere wetenschappers ijverden voor de oprichting

- van de Commissie tot Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën. Zij hielden sindsdien contact met elkaar.
- 135 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 1013, notulen algemene vergadering van de Maatschappij 20 mei 1896, notulen vergadering bestuur der Maatschappij 31 oktober 1896; Pulle, 'Overzicht', 27-28.
- 136 L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht', 21-36. Van 1 augustus 1898 tot 30 april 1899 zou het Duitse schip *Valdivia* een onderzoekstocht maken in de Zuid-Atlantische en de Indische Oceaan en onder meer ladingen en onderzoek naar plankton uitvoeren aan de westkust van Sumatra.
- 137 J.F. Niermeyer, 'De geschiedenis van de lijn van Wallace', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede serie, xiv (1897) 758-765. Webers onderzoeksverslag verscheen vanaf 1890 in vier delen: *Zoölogische Ergebnisse einer Reise nach Niederländisch Ost-Indien* (1890-1907)
- 138 Niermeyer, 'De geschiedenis van de lijn van Wallace', 765.
- 139 Wesseling, *Europa's koloniale eeuw*, 345-347.
- 140 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief aan minister van Koloniën 18 december 1896; A.M.C. van Dissel, 'Varen voor de wetenschap. De Koninklijke Marine en de Siboga-expeditie (1899-1900)', *Marineblad* 110 (2000) 269-275.
- 141 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van minister van Koloniën 2 februari 1897.
- 142 Idem, brief van bestuur Maatschappij 18 april 1897 en antwoord van Congres 1 mei 1897. Een jaar later zouden de koningin-regentes vijfhonderd en de koningin duizend gulden bijdragen, zonder voorwaarden. UvA, Artis Bibliotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 1013, extract notulen gecombineerde vergadering bestuur Maatschappij en uitvoerend Comité van 30 april 1898.
- 143 Tijdens zijn directeurschap stelde Van der Stok een atlas samen over winden, zeestromingen en getijden in de Indische archipel op basis van aan boord van Nederlandse marineschepen tussen 1814 en 1890 verzamelde waarnemingen. J.P. van der Stok, *Wind and Weather, Currents, Tides and Tidal Streams in the East Indian Archipelago* (Batavia 1897).
- 144 UvA, Artis Bibliotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Van der Stok aan Weber 18 mei 1897.
- 145 Idem, brief Van der Stok aan secretaris bestuur Maatschappij, 20 mei 1897.
- 146 Ibidem.
- 147 UvA, Artis Bibliotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, missive van CZMNI aan gouverneur-generaal (GG)NI, 23 augustus 1897.
- 148 Idem, brief van Van der Stok aan Hubrecht, 27 augustus 1897
- 149 Ibidem.
- 150 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Van der Stok aan Weber, 27 augustus 1897.
- 151 M. Snellen en luitenant-ter-zee L.A.H. Lammie leidden de Nederlandse poolexpeditie van 1882-1883. De expeditieleden voelden een gemeenschappelijke aansprakelijkheid, "slechts één geest zonder verdeeldheid leefde bij de chefs." Maurits Snellen, *De Nederlandse Pool-Expeditie 1882-83* (Utrecht 1886) 153.
- 152 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, afschrift besluit GG 28 september 1897; Kamerstuk Tweede Kamer 1898-1899 nr. 5. 2. Koloniaal verslag van 1898 Nederlandsch (Oost-) Indië, 83. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 7 januari 2014.
- 153 Dat gold onder meer voor de hiervoor genoemde *Novara*, *Challenger* en *Gazelle*.
- 154 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Hubrecht aan Weber, 1 oktober 1897. De minister van Marine, J.C. Jansen, was op het KIM opgeleid tot scheepsbouwer en in 1889-1891 tot zijn pensioen als officier chef afdeling Materieel van het Ministerie van Marine.
- 155 Een kor is een trechtervormig sleepnet. J.F. Viëtor red., *Zeemanstaal* (Amsterdam z.j. [1972]) 112.
- 156 UvA, Artis Bibliotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van C. Pijnac-

- ker Hordijk aan de minister van Koloniën, 8 oktober 1897.
- 157 Idem, afschrift brief van de minister van Koloniën, 10 december 1897.
- 158 Idem, brieven van Hubrecht aan Weber, 12 en 23 december 1897.
- 159 Idem, brieven aan Weber van Hoorens van Heijningen, 16 november 1897 en van Hondius van Herwerden, 21 november 1897.
- 160 Idem, brief van Hubrecht aan Weber, 26 december 1897.
- 161 Idem, brief van Van der Stok aan Hubrecht, ontvangen omstreeks 4 januari 1898.
- 162 Ibidem. Een commilito is volgens het woordenboek een wapenbroeder. *Van Dale*, 554.
- 163 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2727, 20 juli 1898 nr. 52, brief van minister van Marine aan minister van Koloniën met als bijlage afschrift van rekest van 25 januari 1898.
- 164 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1013, extract notulen gecombineerde vergadering bestuur Maatschappij en uitvoerend Comité van 29 januari 1898; Idem, inv. nr. 1019, afschrift brief van Weber aan CZMNI, 3 februari 1898.
- 165 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2727, 20 juli 1898 nr. 52, met als bijlagen een afschrift van de brief van de GG van 21 mei 1898 aan de minister van Koloniën, een onderliggend afschrift van de missive van CZMNI aan de GG van 3 mei 1898 en een afschrift van het daaropvolgende advies van de Raad van Indië van 13 mei 1898 aan de GG. De afschriften van 21 mei 1898 en 3 mei 1898 bevinden zich ook in het Archief Weber/Siboga-expeditie, inv. nr. 1019.
- 166 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brieven van Van der Stok aan Weber, 3 en 10 mei 1898, brief van Treub aan Weber, 20 mei 1898.
- 167 Idem, brieven van minister van Koloniën aan Weber, 7 juni 1898 en aan het bestuur van de Maatschappij, 4 juli 1898.
- 168 Idem, concept brief van Weber aan Planten, 12 juli 1898.
- 169 Van Dissel, 'Varen voor de wetenschap', 269; Van Aken, 'Dutch Oceanographic Research', 41.
- 170 G. Teitler, *Anatomie van de Indische defensie. Scenario's, Plannen, Beleid, 1892-1920* (diss.) (z.p. 1988) 5-6
- 171 H.L. Wesseling, *Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam 1988) 164-165.
- 172 Van Aken, 'Dutch Oceanographic Research', 35.
- 173 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, concept van een brief van Weber aan Tydeman, 19 januari 1898. Een week na het verzenden van deze brief ontving Weber van kapitein-ter-zee Lamie, met wie hij in 1881 de vierde pooltocht met de schoener *Willem Barents* had gemaakt, uitvoerig lovende aanbevelingen ten gunste van Hoorens van Heijningen en Boldingh. Idem, brieven van Lamie aan Weber van 24 januari 1898 en 25 januari 1898.
- 174 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 20 januari 1898.
- 175 Idem, brief van Planten aan Weber, 16 februari 1898.
- 176 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 15 maart 1898.
- 177 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 10 april 1898.
- 178 Idem, brief van Hubrecht aan Weber, 10 juni 1898.
- 179 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1895-1913, deel 223, blad 99. Tydeman zelf bleef ingeschreven in Den Helder tot zijn vertrek naar Indië.
- 180 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 stamboeknr. 637; UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydeman aan Weber, 18 augustus 1898.
- 181 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydeman aan Weber, 18 augustus 1898; Collectie Het Scheepvaartmuseum Amsterdam, inv. nr. S 3319 (16), aant. Hs-0952 (II), los inlegvel met verwijzing naar ministerieel schrijven 16 september 1898 D 58.
- 182 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van

- Tydemans aan Weber, 4 oktober 1898; Idem, inv. nr. 1013, notulen gemengde vergadering van bestuur en uitvoerend comité, 24 september 1898.
- 183 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 83; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 4029, Scheepsjournaal Hr.Ms. *Siboga*. Siboga is de oude naam van de plaats Sibolga aan de noordwestkust van Sumatra.
- 184 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019 brief van Tydemans aan Weber, 7 december 1898.
- 185 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2734, 14 maart 1899 nr. 22A, Algemeen reisrapport 16 december 1898 – 25 januari 1899 *Siboga*, 28 januari 1899; Uit Calcutta stuurde Weber een brief naar Aden, bestemd voor Tydemans bij diens aankomst aldaar met de *Siboga* in januari 1899. UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydemans aan Weber, gedateerd Aden, 7 januari 1898. Tydemans vergiste zich in het jaar, dat moest 1899 zijn.
- 186 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2731, 27 oktober 1898 nr. 24 en 9 november 1898 nr. 65, instructie commandant *Siboga*.
- 187 Idem. In deze brief aan Weber schreef Tydemans dat zowat iedereen “hartgrondig zeeziek” was en dat ook hij in de kajuit, in het achterschip, last had.
- 188 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2733 18 januari 1899 nr. 13A, Reisverslag *Siboga*, Port Saïd, 30 december 1898; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4029, Scheepsjournaal Hr.Ms. *Siboga* (1 november 1898 – 16 maart 1900), 24 december 1898.
- 189 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2732, 28 december 1898 nr. 42A, Reisverslag *Siboga*.
- 190 Idem, inv. nr. 2733, 18 januari 1899 nr. 13A, Reisverslag *Siboga*.
- 191 Idem, brief van Tydemans aan minister van Marine, Aden, 6 januari 1899, incl. bestekkaart; UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydemans aan Weber, 7 januari 1898 [moet zijn 1899]; NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4029, Scheepsjournaal Hr.Ms. *Siboga* (1 november 1898 – 16 maart 1900), 6 maart 1899.
- 192 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv. nr. 2734, 14 maart 1900 nr. 22A, Algemeen reisrapport 16 december 1898 – 25 januari 1899 *Siboga*, 28 januari 1899.
- 193 G.F. Tydemans, *Hydrographic results of the Siboga-expedition*. Siboga-Expeditie III (Leiden 1903) 88.
- 194 J.F. van Bemmelen, ‘Levensbericht J. Ver-sluis Jzn’ in: *Jaarboek 1938-1939*, Amsterdam, 228-238; H.J. Jordan, ‘Levensbericht H.F. Nierstrasz’ in: *Jaarboek 1937-1938*, Amsterdam, 195-198. <www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten>, 2 april 2014; P.A. de Wilde, ‘In Memoriam dr. A.H. Schmidt te Utrecht’, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 81 III 37, 4419-4421. <www.ntvg.nl/publicatie/memoriam>, 2 april 2014.
- 195 Rozwadowski, *Fathoming the Ocean*, 205.
- 196 Ella Reitsma, *Duizend en meer verhalen op sterk water. 13 miljoen dieren* Zoologisch Museum Amsterdam (Wormerveer z.j. [2012]) 65,71-72, 78, 259; Wille, *de stationisten*, 344.
- 197 Cees van Romburgh, ‘De reiscamera van Gustaaf Tydemans. De Siboga-expeditie en de Indische marine, 1899-1900’ in: Rammelt Daalder e.a. red., *De ontdekking van de wereld. Nederlanders in onbekend vaarwater (1600-2000)* Jaarboek 2003 (Zutphen 2003) 31-37. In de collectie van Het Scheepvaartmuseum te Amsterdam bevinden zich 149 glasnegatieven van door Tydemans gemaakte opnames tijdens de Siboga-expeditie.
- 198 A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (2e druk; Leiden 1904) 265-266.
- 199 Florence F.J.M. Pieters & Jaap de Visser, ‘The scientific career of the zoologist Max Wilhelm Carl Weber (1852-1937)’, *Bijdragen tot de Dierkunde* 62-4 (1993) 193-214; Andrea Kieskamp, ‘Weber, Max Wilhelm Carl (1852-1937)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*; Idem, ‘Bosse, Anne Antoinette van (1852-1942)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/weber>, 22 augustus 2007; Andrea Kieskamp, ‘Anna Weber-van Bosse (1852-1942) Mijn kinderen, de algen.

- Een biologie in de Indische archipel' in: Darja de Wever en Andrea Kieskamp red., *Het is geen kolonie, het is een wereld vrouwen bereizen en beschrijven Indië 1852-1912* (Amsterdam 2003) 59-66.
- 200 Tydeman, *Hydrographic results*, 88.
- 201 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*, 2.
- 202 G.F. Tydeman, *Description of the ship and appliances used for scientific exploration*. Siboga-Expeditie II (Leyden z.j. [1902]) 2-7, 8-32. Tydeman beschreef de werking van deze machines en instrumenten en zijn ervaringen in het gebruik; *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht 1898-1899* ('s-Gravenhage 1900) 442.
- 203 NL-HaNA, Marine/ Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 4029, Scheepsjournaal Hr.Ms. Siboga.
- 204 L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht', 39 (noot 1 op deze pagina luidt: "Wat hier verder omtrent de Siboga-expeditie volgt, is met de grootste welwillendheid opgesteld door Z. Exc. den Vice-Admiraal G.F. Tydeman.").
- 205 Idem, 40-43.
- 206 A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (2e druk; Leiden 1904) 11.
- 207 Tydeman, *Description of the ship*, 2.
- 208 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*, 22.
- 209 In 2011 is de collectie van dit museum verhuisd naar Naturalis in Leiden. Reitsma, *Duizend en meer verhalen*, 112.
- 210 G.F. Tydeman, *Hydrographic results of the Siboga-expedition*. Siboga-Expeditie III (Leyden 1903) 9-87.
- 211 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*, 33.
- 212 Max Weber, *Introduction et description de l'expédition*. Siboga-Expeditie I (Leide z.j. [1902]); Tydeman, *Description of the ship and appliances used for scientific exploration*. Siboga-Expeditie II (Leyden z.j. [1902]); Idem, *Hydrographic results of the Siboga-expedition*. Siboga-Expeditie III (Leyden 1903); A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (2e druk; Leiden 1904). In 1905 verscheen ook een Duitse vertaling; A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*. Inleiding Jaap de Visser (Amsterdam / Antwerpen 2000).
- 213 Max Weber, *Introduction et description*, 4-6.
- 214 Idem, *Liste des Stations*, 3-16, volgens op de index en errata van Weber, *Introduction et description*. De nummering van de stations loopt van 1 tot en met 323, maar er zijn nog veertig stations met een van deze nummers en een toegevoegde letter a,b,c,d,e,f,g of h. Totaal 363 stations.
- 215 Weber, *Introduction et description*, 17-18.
- 216 Idem, 26-27, 32-33, 46, 61; Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, 128-129.
- 217 Weber, *Introduction et description*, 110. De Latijnse naam van de zeilvis is *histiopterus orientalis*, de Maleise ikan layer.
- 218 Idem, 112.
- 219 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, 244.
- 220 Max Weber, *Introduction et description*, 151.
- 221 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv.nr. 1045 dagboek 1 Weber, 31 maart 1898.
- 222 Max Weber, 'De Siboga-expeditie, haar doel en enkele harer resultaten', *De Gids* 64-II (1900) 519-540.
- 223 Collectie Het Scheepvaartmuseum Amsterdam, inv. nr. S 3319 (15), S 3319 (16) en S 3319 (17), aant. Hs-0952 (I, II, III).
- 224 Tydeman, *Hydrographic results*, 9-87. Bij vergissing noemt Tydeman in de tekst een maal de scheepsnaam *Banda* in plaats van *Bali* (p. 67), in de titel van de lijst van lodingen (p. 80) staat de juiste naam. De drie dieptekaarten zijn als bijlagen gevoegd: het oostelijk deel van de Indische archipel, mede gebaseerd op lodingen van de *Siboga* en *Bali* (schaal 1: 3.000.000), de Indische archipel, mede gebaseerd op lodingen van de *Valdivia*, *Siboga* en *Bali* (schaal 1: 5.000.000) en een verzameling op een blad van vijf kleine kaarten van de Sulu-archipel, de Key-eilanden, de Paternoster en een deel van de Postillon-eilanden en de zeestraten van Manipa en Lombok (schaal 1: 1.000.000).
- 225 Van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost-Indië*, 55-101.
- 226 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, ongenummerde bladzijde [viii].
- 227 Idem, 4-5, 17, 43, 65-66, 89-91.
- 228 Idem, 97-99. In de Filipijnen was de

- Spaans-Amerikaanse oorlog van 1898 door een Amerikaans smaldeel beslist met de vernietiging van een Spaanse vlootteenheid in de baai van Manilla op 1 mei 1898. Mede om Duitsland te verhinderen koloniën in Azië te verwerven besloot de Amerikaanse president om de Filipijnen te annexeren. S.E. Morison, *The Oxford History of the American People* (New York 1965) 804-805. Zou Het Anna Weber zijn ontgaan dat de oorlog op 10 december 1898 met het verdrag van Parijs was beëindigd?
- 229 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, 88.
- 230 Idem, 166.
- 231 Idem, 11, 44, 79.
- 232 Idem, 162, 164, 299, 303.
- 233 Max Weber, *Introduction et description*, 126-127; Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, 279-283.
- 234 NL-HaNA, Marine/Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 4029 (1 november 1898-16 maart 1900), Scheepsjournaal Hr.Ms. *Siboga*; Idem, inv.nr. 4030 (16 maart 1900- 20 maart 1901)
- 235 Max Weber, *Introduction et description*, 151. De serie *Siboga-Expeditie* zou uit vele afleveringen bestaan, in 1986 waren er inmiddels 148 verschenen en bleven nog slechts enkele diergroepen te bewerken. A. Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*. Inleiding Jaap de Visser (Amsterdam / Antwerpen 2000) 18.
- 236 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv.nr. 2744, 29 maart 1900 nr. 56, brief van minister van Marine aan CZMNI. Het principiële argument van de minister van Koloniën tegen een financiële bijdrage is opmerkelijk. Immers: het hydrografisch verslag was niet alleen van wetenschappelijk maar ook van voor de scheepvaart praktisch belang.
- 237 Ibidem.
- 238 Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord*, 334.
- 239 P.S. van 't Haaff en M.J.C. Klaassen, *Gedenkboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding te Willemsoord 1854-1954* (Bussum z.j.) 153. Hoorens van Heijningen bleef leraar tot 1911, daarna keerde hij naar Nederland terug waar hij tot 1939 directeur was van een verzekeringsmaatschappij te Haarlem. Hij overleed op 15 januari 1945.
- 240 M.J.C. Klaassen en Ph.M. Bosscher (samenstellers), *Gedenkboek Korps officieren van de technische dienst der Koninklijke Marine 1 januari 1824 - 1 januari 1977* (z.p. 1977) 2/79. Doedo Klazinga was een toegewijd technicus die over de *Siboga* en het zusterschip *Koetei* een gedetailleerde, handgeschreven inventaris schreef van de aan boord opgestelde werktuigen en scheepsonderdelen. Deze *Aantekeningen en Schetsen van de Werktuigen van Hr.Ms. "Koetei" en "Siboga"* (particuliere collectie) zijn een toonbeeld van de zorgvuldige nauwgezetheid van de auteur.
- 241 De Wilde, 'In Memoriam dr. A.H. Schmidt'.
- 242 Reitsma, *Duizend en meer verhalen*, 71.
- 243 De RL was van 1890 tot 1908 gevestigd op het terrein van de Wilhelminakade in Rotterdam. A. Hoyneck van Papendrecht, *De zeilvloot van Willem Ruys Jan Danielszoon en de Rotterdamsche Lloyd* (Rotterdam 1933) 141-143.
- 244 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1895-1913, deel 223, blad 99.
- 245 Tydeman, 'De zeeofficiersvrouw', 209.
- 246 UvA, Artis Bibliotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 61, Kopijboek.
- 247 NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv.nr. 2750 13 september 1900 nr. 52. In de rapportage wordt de naam van de ontwerper gespeld Büttenschon.
- 248 Ibidem; NL-HaNA, Marine/verbaal, 2.12.01, inv.nr. 2727, 20 juli 1898 nr. 52, 25 juli 1898 nr. 31; Idem, inv. nr. 2730, 7 september 1898 nr. 43; Van Romburgh, 'De reiscamera van Gustaaf Tydeman', 33.
- 249 Sytze van der Veen, met bijdragen van Paul Dijstelberge, Mirte D. Groskamp en Kasper van Ommen, *Brill 325 jaar uitgeven voor de wetenschap* (Leiden / Boston 2008), 83, 85, 104. Op p.85 wordt in een fotobijlschrift Webers echtgenote ten onrechte Annie van den Bosche genoemd. De volledige serie *Siboga-expeditie* is aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit Amsterdam, tijdelijk op locaties Artis Bibliotheek en Boekendepot IWO.
- 250 De Siboga-expeditie kreeg in landelijke en regionale kranten en tijdschriften tussen 1899 en 1939 in 344 artikelen aandacht. <www.delpher.nl/ kranten>, 28 maart 2018.
- 251 Koloniaal verslag van 1900 1. Nederlandsch (Oost-) Indië. Kamerstuk Tweede Kamer 1900-1901 kamerstuknr. 5, ondernummer 2

- Bijlage C, 101.
- 252 K. van Berkel, 'A. Wentholt ed., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen / Utrecht 2003)', boekbespreking in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121-2 (2006) 348-350, aldaar 350.
 - 253 Weber, 'De Siboga-expeditie, haar doel en enkele harer resultaten', 532.
 - 254 Weber, *Introduction et description*, 15-18; Tijs Goldschmidt, 'De eeuwige tweede van de evolutieleer', *NRC-Handelsblad* 14 maart 1997, bijlage Boeken, 8 (bespreking van Alfred Russel Wallace, *Het Maleise Eilandenrijk*. Vertaling Ruud Rook (Amsterdam / Antwerpen 1996)). Wetenschappers noemen het overgangsg gebied het verdwenen continent 'Wallacea'.
 - 255 Ross A. Slotten, *The Heretic in Darwin's Court: The Life of Alfred Russel Wallace* (New York 2004) 264.
 - 256 "The richness of their collection was equal to, if not greater than, many of the great oceanic voyages of the century" Citaat uit: Raymond John Howgego, *Encyclopedia of Exploration 1850 to 1940. The Oceans, Islands and Polar Regions* (Potts Point NSW Australia 2006) 671.
 - 257 Volgens W.F.J. Mörzer Bruyns is het te betreuren dat de tochten met de schoener de IJszeevaart-beweging niet boven het niveau van liefhebberij van enkele Haagse heren heeft kunnen uittillen. Mörzer Bruyns red., *De eerste tocht van de Willem Barents*, 99.
 - 258 Luymes wordt in herinnering gehouden doordat achtereenvolgens twee opnemingsvaartuigen naar hem zijn genoemd waarvan het tweede in 2004 in dienst werd gesteld. G.M.W. Acda, 'Van Witte naar Grijs Vloot', *De Blauwe Wimpel* 59 (2004) 296-298.
 - 259 Pulle, 'Overzicht', 57-59; P.M. van Riel, *The Snellius-Expedition in the Eastern Part of the Netherlands East-Indies 1929-1930 Volume I Voyage* (Leiden 1937) 4-6; Ph.H. Kuenen, *Kruistochten over de Indische diepzeebekkens. Anderhalf jaar als geoloog aan boord van Hr.Ms. Willebrord Snellius* ('s-Gravenhage 1941) 1-8; Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 283-284. Willebrordus Snellius (1580-1626) was een Nederlands wis- en natuurkundige en astronoom. Naast Van Riel bestond de wetenschappelijke staf uit de gepromoveerde wetenschappers H. Boschma, bioloog, Ph.H. Kuenen, geoloog, A.B. Boelman, scheikundige en de assistenten van de expeditieleider H.C. Hamaker, natuurkundige en H.J. Hardon, scheikundige. Mevrouw M.M.H. van Riel -Verloop nam aan de gehele expeditie deel als assistente voor chemische bepalingen en administratieve werkzaamheden.
 - 260 Het grote aantal lodingen tijdens de expeditie was mogelijk dankzij het gebruik van het echolood. Groen, *De wateren van de wereldzee*, 32.
 - 261 Pulle, 'Overzicht', 72-73; Kuenen, *Kruistochten over de Indische diepzeebekkens*, 219; Groen, *De wateren van de wereldzee*, 322-323; Langeraar, *Mens en zee*, 241-242.
 - 262 Van Riel, *The Snellius-Expedition Volume I*, 6-7; Pulle, 'Overzicht', 67-72.
 - 263 Kuenen, *Kruistochten over de Indische diepzeebekkens*, 201-203; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoologisch Station*, 99.
 - 264 Kuenen, *Kruistochten over de Indische diepzeebekkens*, 4-5.
 - 265 A.M.C. van Dissel, 'In dienst van de wetenschap. Samenwerking tussen de Koninklijke Marine en het KNAG (1873-1959)', *Marineblad* 113 (2003) 366-372, aldaar 372.
 - 266 'In Memoriam F. Pinke', *Marineblad* 54 (1939) ongenummerde pagina's vóór p. 569.
 - 267 F. Pinke, *The Snellius-Expedition in the Eastern Part of the Netherlands East-Indies 1929-1930 Volume I The expeditionary Ship and the Naval Personnel's share*; Idem, *Volume II Depth determinations* (Leiden 1937); Femme S. Gaastra, 'Taco Hayo Milo (1906-1960) De inspirator', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 27 (2008) 41-45.
 - 268 Handelingen Tweede Kamer 1916-1917, 22 maart 1917. Vaststelling van de begroting voor Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1917, vel 563, 2162-2163. <www.statengeneraal-digitaal.nl>, 24 november 2016
 - 269 Schüller, *De maritieme cartografie*, 3, 49-57, 114-119; *Hydrografisch opnemen*, 681-682; F.C. van Oosten, 'De Gouvernementsmarine' in: Baetens, Bosscher en Reuchlin red., *Mari-*

- tieme geschiedenis IV, 311; F.C. Backer Dirks, *De Gouvernements marine in het voormalige Nederlands-Indië in haar verschillende tijdsperiodes geschetst, II 1861-1949* (Weesp 1986) 351-353; Idem, *De Gouvernements marine* III, 54-67; Idem, 'De Gouvernements marine en haar bijdrage aan de hydrografie' in: Menso de Jong red., *Maritiem Journaal 87 Jaarlijks verschijnend informatie- en dokumentatiewerk op maritiem gebied voor Nederland en België* (Bussum 1987) 150-155.
- 270 L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht', 45-51; Backer Dirks, *De Gouvernements marine*, II, 130-137; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 201.
- 271 Hydrografisch opnemen, 682.
- 272 D.G. Stibbe en C. Spat red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië V* (2e druk; 's-Gravenhage / Leiden 1927) 422.
- 273 Schüller, *De maritieme cartografie*, 88-90; *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*, 52-54; F.C. van Oosten, 'Navigatie en veiligheid op zee' in: Baetens, Bosscher en Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis IV*, 133-157, aldaar 144-146.
- 274 Langeraar, *Mens en zee*, 246-247.
- 275 Schüller, *De maritieme cartografie*, 92-95; Kemp, *The Oxford Companion to Ships & the Sea*, 633; J. van Beylen e.a. red., *Maritieme Encyclopedie* III, 206-207.
- 276 Kamerstuk Eerste Kamer 1884-1885, Afschrift der, op 26 februari 1885 te Berlijn ondertekende "Algemeene Akte", artikel 35. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 14 november 2016.
- 277 R. Schrader, 'Honderd jaar Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1973', Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap *Geografisch Tijdschrift*. Nieuwe reeks deel VIII-4 (1974) 233-402; J. van Baal, *Ontglipt verleden II* (Franeke 1989) 143-148; À Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 189-201; Ulbe Bosma, *Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië vertrokken* (Amsterdam 2010) 234-236.
- 278 Colijn vond deze militaire inzet nuttiger dan wetenschappelijke expedities die hij zag als 'pic-nic's', die zeer veel geld gekost hebben' Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944* Deel een 1869-1933 (2e druk; z.p. [Amsterdam] 1998) 123-124.
- 279 Paul van den Brink, 'Cartografie' in: Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 298-313, aldaar 311; David van Duuren en Steven Vink, 'Expeditions: Collecting and Photographing' in: David van Duuren red., *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011) 47-99, aldaar 55-59.
- 280 Noord-Nieuw-Guinea werd in 1903 onderzocht door C.E.A. Wichmann, hoogleraar te Utrecht, in gezelschap van zoölogen L.A.M. de Beaufort en H.A. Lorentz.
- 281 H.A. Lorentz, *Eenige maanden onder de Papoea's* (Leiden 1905); Idem, *Zwarte Menschen - Witte Bergen. Verhaal van den tocht naar het sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea* (Leiden 1913) 172-248. In 2006 verscheen van dit boek een herdruk; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 56.
- 282 F.W. Stapel red., *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië deel V* (Amsterdam 1940) 340.
- 283 Anita M.C. van Dissel, 'Op de scheidslijn in de jungle. De Nederlands-Duitse grensexpeditie in Nieuw-Guinea (1910)' in: Bart van der Boom en Femme S. Gaastra red., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005) 215-228.
- 284 Herman B. Benjamins en Joh. F. Snelleman red., *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (Den Haag / Leiden 1914-1917) 526-529.
- 285 A. van Traa, *Suriname 1900-1940* (Deventer 1946) 194-195.
- 286 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkbboek*, passim; Schrader, 'Honderd jaar Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1973', 87-88; Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 118-177.
- 287 Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 179.
- 288 J.B.Ch. Wekker, 'De grensrivier Corantijn tegen historische en geografische achtergronden', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* VIII-5 (1974), 469-487; Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, 182, 361 (noot 85).
- 289 Pulle, 'Overzicht', 54-56; Schrader, 'Honderd jaar Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1873-1973', 88; Wentholt red., *In*

- kaart gebracht met kapmes en kompas, 183.
- 290 Idem, 160-162, 84-185. De Goeje was van 1946 tot 1949 bijzonder hoogleraar taal- en volkenkunde van Suriname en Curaçao aan de Universiteit Leiden.
- 291 Koeman, *Schakels met het verleden*, 106.
- 292 A.J.H. van Lynden, met korte verslagen van F.H.M. van Straelen, K. Meuldijk en H.E. Rombouts, 'Op zoek naar Suriname's zuidgrens. De grensbepaling tusschen Suriname en Brazilië 1935-1938', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* Tweede serie LVI (1939) 793-882.
- 293 'In Memoriam', *Marineblad* 54 (1939) onge-nummerde pagina's vóór p. 569.
- 294 H. Hazelhoff Roelfzema en P.F. Kiewiet de Jonge, 'De betekenis van de zwaartekrachtmetingen genomen door prof. dr. ir. F.A. Vening Meinesz van september 1923 tot augustus 1939' in: *Jaarverslag 1982 Vereniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum* (Amsterdam z.j.) 55-61, aldaar 56; T.J.C. van Hengel, *The Diving Dutchman: het marien-gravimetrisch onderzoek van F.A. Vening Meinesz (1887-1966)* (diss.) (Leiden University Repository 2014) 67-68.
- 295 Gary E. Weir, *An Ocean in Common: American Naval Officers, Scientists, and the Ocean Environment* (z.p. 2001) 39, 47, 62-65; Van Hengel, *The Diving Dutchman*, 294, 312.
- 296 F.A. Vening Meinesz, *Gravity expeditions at sea 1923-1930 Vol. I* (Delft 1932); Idem met J.H.F. Umbgrove en Ph.H. Kuenen, *Gravity expeditions at sea 1923-1932 Vol. II* (Delft 1934); Idem, *Gravity expeditions at sea 1934-1939 Vol. III* (Delft 1941); Idem, *Gravity expeditions at sea 1923-1938 Vol. IV* (Delft 1948); Van Hengel, *The Diving Dutchman*, 281-353 bijlagen 1 t/m 20; F.A. Vening Meinesz, 'Herinneringen aan den Nederlandschen Onderzeedienst', *Marineblad* 46 (1931) 680-685; Idem, 'Een stormreis met Hr. Ms. "O 16" naar Washington in 1937' in: Comité viering jubileum red., *Veertig jaren Onderzeedienst 1906-1946* (Amsterdam 1947) 50-69; Idem, 'Zwaartekracht Expedities met Nederlandse onderzeeboten 1923-1954' in: C.J.W. van Waninge e.a., *De Nederlandse Onderzeedienst 1906-1966* (Den Haag z.j.) 315-328. De tekst van dit artikel van Vening Meinesz werd eerder gepubliceerd in *Marineblad*, juli 1957, ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Onderzeedienst.
- 297 C. van der Linden en M.S. Wijtema, *Met Hr.Ms. KXIII naar Nederlandsch-Indië. Een onderzeeboottocht van meer dan 20.000 zeemijlen* (Amsterdam 1927); M.S. Wijtema, "Klaar voor onderwater!" *Met Hr.Ms. KXXVIII langs een omweg naar Soerabaja* (Amsterdam 1936); Van Berkel, *De stem van de wetenschap*. Deel 2: 1914-2008, 149-151.
- 298 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 585. Met 'leger' wordt naar Nederlands misbruik de gehele krijgsmacht bedoeld.
- 299 Idem, 613-614.
- 300 Idem, 633, 638.

HOOFDSTUK 5

- UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr.746, brief van Tydeman aan Weber, 15 juli 1900.
- Het schip behoorde tot een klasse van zes schepen die alle een provincienaam droegen en op drie Nederlandse werven werden gebouwd. Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 101; Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* Deel 1 (Franeker 1984) 36, 44; Gardiner red., *Conway's All the World's Fighting Ships*, 76-77.
- Adres Prins Hendrikkade 140, dicht bij en met zicht op de werf. UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 17 juni 1900; Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1895-1913, deel 223, blad 99. Op de plaats waar thans Prins Hendrikkade 131 is, stond het laatste woonhuis van admiraal M.A. de Ruijter.
- Regionaal Archief Alkmaar. Bevolkingsregister Den Helder 1880-1917 (gezinsbladen letter T) folio 210; Noord-Hollands Archief (NHA), toegang 880 Rijks Hogere Burgerschool (RHBS) te Den Helder, 1.1. Geschiedenis; Van Heusden, *Den Helder*, 154.
- Algemeen Handelsblad*, 24 mei 1900 <www.delpher.nl/kranten>, 19 januari 2015; NL-Ha-

- NA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, stamboeknr. 637. Machtiging tot 26 augustus te Parijs te blijven, res. 20 augustus 1900 no. 37c, 27 augustus 1900 no. 24c. Bezoek aan de Parijse tentoonstelling (wereldtentoonstelling).
- 6 Opgave van leden van de Marine Jacht Club, *Marineblad* 15 (1900-1901) 126.
- 7 Kuyck, '100 jaar Koninklijke Marine Jacht Club', 208.
- 8 NL-HaNA, Marine/ Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4626, Scheepsjournaal Hr. Ms. *Utrecht*, 1 mei 1901.
- 9 Idem, 7 juni 1901; W.J. Cohen Stuart, *De Nederlandsche zeemacht van 1889-1915* ('s-Gravenhage 1937) 135.
- 10 Anselm J. van der Peet, *Belangen en prestige. Nederlandse gunboat diplomacy omstreeks 1900* (Amsterdam 1999) 78-102; Anita van Dissel en Petra Groen, *In de West. De Nederlandse krijgsmacht in het Caribisch gebied* (Franeker 2010) 41-43.
- 11 Op 20 juni 1901 was de oud-zeeofficier jonkheer J.O. de Jong van Beek en Donk benoemd tot gouverneur van Curaçao. Hij bleef in die functie tot 16 oktober 1909. Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkbboek*, 122.
- 12 NL-HaNA, Marine/ Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4626, Scheepsjournaal Hr. Ms. *Utrecht*, 24 oktober 1901.
- 13 NL-HaNA, Marine/ Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4627, Scheepsjournaal Hr. Ms. *Utrecht*, 6 december 1901-25 maart 1902.
- 14 Van der Peet, *Belangen en prestige*, 82-84, 88.
- 15 NL-HaNA, Marine/ Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 4626, Scheepsjournaal Hr. Ms. *Utrecht*, 31 maart- 28 juni 1902; C.A., 'Hr.Ms. "Utrecht" van Curaçao naar Batavia', *Marineblad* 17 (1902-1903) 433-440. De auteur C.A. is de aan boord van Hr.Ms. *Utrecht* geplaatste zeeofficier C. Aronstein. Hij schreef eerder over vriendschappelijke contacten van officieren van Hr.Ms. *Utrecht* met officieren van de Duitse kruiser *Vineta* op de rede van La Guiara. C. Aronstein, 'Over de bereiding van koolzuurhoudende dranken aan boord van oorlogsschepen', *Marineblad* 16 (1901-1902) 560-565.
- 16 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, stamboeknr. 637, ministerieel besluit 29 april 1902, nr. 5.
- 17 G.J. de Boer, *Nederlandse passagiersschepen. Van maildienst tot cruisevaart* (Alkmaar z.j.) 79-80.
- 18 Regionaal Archief Alkmaar. Bevolkingsregister Den Helder 1880-1917 (gezinsbladen letter T) folio 210.
- 19 Meijer, *Terugblik*, 64.
- 20 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., collectie IWO, brief van Tydeman aan Weber, 23 februari 1936.
- 21 M.J.C. Klaassen, *De officier van administratie bij de Koninklijke Marine 1824-1913* (z.p. 1965) 184-186.
- 22 Idem, 156, 187.
- 23 Idem, 184-187, 191-198; *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1908-1909* ('s Gravenhage 1910) 197.
- 24 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, stamboeknr. 637, resoluties van 4 mei 1903, 2 juni 1903, 7 april 1904 en 13 juni 1904.
- 25 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, Losse Stukken, toegang 057, inv.nr. 209, Memoires J.F. de Hart (1865-1954) *Korte Beschrijving van mijn 40 jarige loopbaan bij de Kon. Ned. Marine van 1 September 1881 - 1 December 1921*. In 1912 werd De Hart voor korte tijd, tot aan de verhuizing van de opleiding naar het KIM te Den Helder, voor de tweede keer hoofd opleiding adspirant-administrateurs.
- 26 NIMH, Losse Stukken, 057, inv. nr. 949, Brievenboek Commandant Opleiding Adspirant-Administrateurs bij de Koninklijke Marine (1884-1912), nr. 240, 25 maart 1904.
- 27 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, stamboeknr. 637, resoluties van 6 oktober 1902 nr. 53 en 22 oktober 1902 nr. 39.
- 28 NHA, toegang 396, 03 archief RIOZ, inv. nr. 89 en 90; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station*, 35. Het vijfde commissielid was C. Kerbert. In 1903 werd Tydeman ook lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Aan de jaarlijkse algemene vergaderingen nam hij in bijna 36 jaar slechts twee keer deel. Het Utrechts Archief (HUA), Provinciaal

- Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, arch. nr. 713-11, inv. nr. 1.2. ledenlijsten; inv. nr. 1.3 verslagen algemene vergaderingen 1899-1908, 1909-1921, 1922-1932, 1933-1947. L'Honoré Naber, Warnsinck en Voorbeijtel Cannenbugh waren collega-zeeofficieren die ook lid van het genootschap waren.
- 29 NHA, toegang 396, 03 archief RIOZ, inv. nr. 85, brievenregister.
- 30 De Groot, *Een eeuw visserijonderzoek*, 26-38; Van Bennekom, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station*, 36, 43-45.
- 31 Idem, 219. Publicatie van zeeofficier A.F.H. Dalhuisen en W.E. Ringer (1905); Van Bennekom, 'Het NIOZ en de Koninklijke Marine', 341 noot 15 (publicatie van 1912).
- 32 Idem, 341.
- 33 L'Honoré Naber, 'Historisch overzicht van het onderzoek', 46.
- 34 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 938, brief van Tydeman aan Weber 10 februari 1906; Een korte biografie van S.P. L'Honoré Naber in J.C.M. Warnsinck, 'Samuel Pierre l'Honoré Naber (Zwolle 30 januari 1865 – 's-Gravenhage 14 mei 1936)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1938 (1938) 171-183. <www.dbnl.org>, 5 februari 2017.
- 35 NIMH, Losse stukken, Q1-3938, G.F. Tydeman, 'De "Siboga"-expeditie', *Verslagen der Marine-Vereeniging* 2 (1904-1905) 62-120, aldaar 118.
- 36 Van Hengel, *The Diving Dutchman*, 67-68.
- 37 'Eerste kruistocht Piet Hein' in: *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1904-1905* ('s Gravenhage 1906) 208-214, aldaar 211.
- 38 A.J. Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht. Jacob Jan Dikkers (1883-1968)* (Amsterdam 1998) 25.
- 39 Ibidem. Het reisverslag in het *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1904-1905* noemt de dokbeurt niet. Een scheepsjournaal van deze vaarperiode van Hr.Ms. *Piet Hein* ontbreekt in de marinearchieven van het Nationaal Archief. Overigens zijn ook van andere schepen niet altijd alle journalen bewaard gebleven.
- 40 Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 26-27.
- 41 'Tweede kruistocht Piet Hein en Evertsen' in: *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1904-1905* ('s Gravenhage 1906) 214-219; Cohen Stuart, *De Nederlandsche zeemacht*, 205; Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 27-28.
- 42 *Jaarboekje der adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord 1906* (Helder 1906) cxxxi-cxxxiv, cxxxviii; A.G. Vromans, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog. Deel 1* (Amstelveen 1965) (manuscript) (Den Helder, Koninklijk Instituut voor de Marine, bibliotheek) 103-105; Ph.M. Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder; het KIM in de periode 1829-1960' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 9-53, aldaar 29-30; Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 28.
- 43 *Jaarboekje der adelborsten 1906*, cxxxix.
- 44 Het gebouw van 1826 was aanvankelijk kantoor en woonhuis voor de vierkoppige directie van de Rijkswerf. De marinebasis Willemsoord was tot 1843 ondergeschikt aan de directeur en commandant der Marine te Amsterdam en werd daarna een zelfstandige directie onder leiding van een vlagofficier als directeur en commandant.
- 45 Marc A. van Alphen, *Het Paleis van Willemsoord. De geschiedenis van het commandementsgebouw der Koninklijke Marine te Den Helder* (Den Haag 2001) 38-43. In 1913 kreeg de Rijkswerf een eigen directeur en sindsdien woonden deze directeur, de directeur en commandant der Marine en de commandant KIM in het Paleis.
- 46 Vromans, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine*, 70. De auteur, die het voorrecht had van 1991 tot 1995 als commandant van het KIM met zijn echtgenote in hetzelfde pand te wonen, bewaart goede herinneringen aan de sfeer en de charme van de dienstwoning.
- 47 Idem, 25.
- 48 Een in 1904 op het terrein van het KIM nieuw opgeleverd lesgebouw met natuurkundig laboratorium, waar Oosting doceerde, kreeg de bijnaam 'de villa van Jahn'. De bijnaam wordt nog altijd gebruikt. Johan F.L.C. Jahn was een Duits pedagoog, bekend als *Turnvater Jahn*. Vromans, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine*, 30, 63; M.A. van Alphen, 'Gebouwen,

- logementsschepen en vestigingsplaatsen' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 169-213, aldaar 196.
- 49 M.J.C. Klaassen (samensteller), *Gedenboek honderdvijfentwintigjarig bestaan der adelborstenopleiding te Willemsoord 1854-1979* (z.p.1979) 25, 31. In 1919 werd de naam van de raad veranderd in Raad van Bijstand.
- 50 NL-HaNA, Koninklijk Instituut voor de Marine 1829-1987, 2.13.157, inv. nr. 55, Raad van Toezicht, notulenboeken mei 1893 – juni 1901.
- 51 Jan Brouwer, *Beknopt handboek voor de geschiedenis der Nederlandsche Zeemacht* (Helder 1906). Boldingh schreef in dit boek een voorbericht waarin hij vertelt dat na Brouwers dood De Bruijne verder aan het boek werkte tot diens overlijden, een half jaar later. De geschiedenis eindigt in dit boek met de zeemacht tijdens het Koninkrijk Holland. Brouwers boek is te zien als een niet geannoteerde samenvatting van 158 bladzijden van de geschiedschrijving (tot 1811) van een van zijn voorgangers als docent, J.J. Backer Dirks.
- 52 Vromans, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine*, 59-60; Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder', 36. Boldingh bleef leraar bij het KIM tot 1936 en werd toen buitengewoon reserveofficier buiten dienst, een toen ongebruikelijke status die hij bij zijn vertrek uit de marine verkreeg met de benoeming tot buitengewoon luitenant-ter-zee der eerste klasse b.d. KMR en later werd vervolgd met de bevordering tot kapitein-luitenant-ter-zee titulair b.d. KMR. *Jaarboekje der adelborsten* 1906, ongenummerde bladzijden v en vii; NL-HaNA, Stamboeken Marine, 2.12.14, inv. nr. 42 (stamboeknr. 953).
- 53 Brieven van 3 november 1906 en van 29 september 1907 van adelborst M.C. de Jong aan zijn moeder. Particuliere collectie De Jong.
- 54 Idem, brief van 27 oktober 1906.
- 55 Artikelen over de opleiding tot zeeofficier in *Marineblad* 5 (1890-1891) 45-48, 121-126; *Marineblad* 9 (1894-1895) 117-138, 231-244, 381-399, 669-678; *Marineblad* 10 (1895-1896) 47-49; *Marineblad* 14 (1899-1900) 828-840; *Marineblad* 17 (1902-1903) 121-130, 96-100, 151-167.
- 56 W.J. de Bruijne, 'De reorganisatie van de opleiding tot zeeofficier', *Marineblad* 19 (1904-1905) 105-120.
- 57 G.F. Tydeman, 'De nieuwe opleiding tot zeeofficier', *Marineblad* 23 (1908-1909), 51-69.
- 58 *Jaarboekje der adelborsten* 1906, xcvi-xcviii, ci-cvi; Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding*, 45-46, 211-217, 241; Bijlage 1 Aantallen adelborsten en benoemde officieren opgeleid aan het KIM 1829-1999 in: Acda e.a., *Het Instituut*, 289-291.
- 59 J.Th. Furstner (promotie 1902), bevelhebber der Zeestrijdkrachten 1939-1945; C.E.L. Helfrich (promotie 1903) commandant Zeemacht Nederlands-Indië 1939-1942 en bevelhebber Strijdkrachten Oosten 1942-1946; K.W.F. M. Doorman (promotie 1906) commandant eskader in Nederlands-Indië 1940-1942. Het promotiejaartal is het beginjaar van de KIM-opleiding. Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding*, 197, 202, 214.
- 60 Het *Jaarboekje* 1906 doet in de rubriek Kroniek verslag van vooral het voorafgaande jaar. Evenzo in de daarop volgende jaarboekjes.
- 61 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 20. Na deze *Urania* (het tweede instructieschip met die naam) volgden in de marine tot en met de huidige dag na elkaar nog vier zeilende opleidingsschepen met dezelfde naam. De laatste *Urania* werd in 2004 in dienst gesteld. H.P.G. Vogelzang e.a., *Hr. Ms. Urania. Caveo non timeo* (z.p. 1999) 15; <www.defensie.nl/organisatie/marine/inhoud/eenheden/schepen>, 4 februari 2015.
- 62 'Mededelingen van het Bestuur der Marine-Vereeniging', *Marineblad* 22 (1907-1908) 494-495.
- 63 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637) Geheim 8 oktober 1907 nr. 652; 16 november 1907 nr. 58c
- 64 Kamerstuk Tweede Kamer 1909-1910 nr. 2 VI, 29 Staatsbegroting dienstjaar 1910 Departement van Marine. Memorie van Antwoord, 26. <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 26 maart 2015.
- 65 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboek 637) KB 20 september 1906.
- 66 Collectie Het Scheepvaartmuseum Amster-

- dam, inv.nr. S. 3122, J. van der Bilt, *Geschiedenis en werkzaamheden van de Stichting "Fonds voor de De Ruyter-medaille" 1907-1950* (manuscript) 14; F.P. de Boer, *Honderd jaar De Ruyter-medaille 1907 tot 2007* (Zaltbommel 2007) 25, 215; *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad*, 21 maart 1907, *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1907 <www.delpher.nl/kranten>, 11 februari 2015. Tot de opheffing van de stichting in 1950 zou de De Ruyterplaquette, zoals de onderscheiding werd genoemd, negen maal worden uitgereikt.
- 67 'Uitreiking van de De Ruyter-medaille op 24 maart 1917', *De Zee* 39 (1917) 4, 271-274.
- 68 Later werd dit de afdeling Oceanografie en Maritieme Meteorologie.
- 69 *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 27 maart 1912 <www.delpher.nl/kranten>, 12 juni 2015.; De Boer, *Honderd jaar De Ruytermedaille*, 215; Collectie Het Scheepvaartmuseum Amsterdam, inv.nr. S. 3122, J. van der Bilt, *Geschiedenis en werkzaamheden van de Stichting "Fonds voor de De Ruyter-medaille" 1907-1950* (manuscript) 16. De resultaten van Van der Stoks onderzoek in Indië zijn gepubliceerd in J.P. van der Stok, *Wind and Weather, Currents, Tides and Tidal Streams in the East Indian Archipelago* (Batavia 1897).
- 70 NL-HaNA, TH Delft: Afdeling Studentenadministratie, 3.12.08.04, inv.nr. 69 Naamlijst der ingeschrevenen 1905-1906; Idem, inv.nr. 264 Studentenadministratie 1842-1956, kaart stamboeknummer 4923 Frederik Willem Lodewijk Tydeman. Tot de 51 studenten behoorden negen vrouwen, uitzonderlijk omdat in 1905 voor andere studierichtingen aan de TH geen vrouwen waren ingeschreven.
- 71 NHA, RIVO, toegang 396, inv. nr. 87 RIOZ; Regionaal Archief Alkmaar, Bevolkingsregister Den Helder 1880-1917, gezinsbladen letter T, blad 210.
- 72 Ibidem; *Bataviaasch Nieuwsblad*, 6 februari 1907 <www.delpher.nl/kranten>, 14 maart 2015; UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 938, brief van Tydeman aan Weber 13 maart 1907.
- 73 Ellis Island Records; Particuliere collectie Tydeman.
- 74 *Nederland's Patriciaat* 9, 362-374; brief van Tydeman aan kleindochter, 18 oktober 1937, Particuliere collectie Tydeman.
- 75 G.F. Tydeman, 'De nieuwe opleiding tot zeeofficier', *Marineblad* 23 (1908-1909) 51-69; NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637). Benoeiming tot lid van de commissie voor nieuwe regeling examens zeeofficieren, 30 september 1905. Commissie ontbonden per 6 januari 1908.
- 76 *Jaarboekje der Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 38 (Helder 1909) 127. President van de senaat was M.J. Kruijt. Hij zou in 1919 de marine als luitenant-ter-zee der tweede klasse verlaten.
- 77 Idem, 147-149.
- 78 Brief van 18 oktober 1908 van adelborst M.C. de Jong aan zijn moeder. Particuliere collectie De Jong.
- 79 Idem, brief van 8 november 1908. Schout-bij-nacht I. van den Bosch was sinds 5 augustus 1907 directeur en commandant der Marine te Willemsoord en tevens commandant van de stelling Den Helder.
- 80 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1895-1913, deel 223, blad 99.
- 81 A.G. Vromans, *Het Koninklijk Instituut voor de Marine in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog* (Amstelveen 1965) 54.
- 82 Brief van 22 november 1908 van adelborst M.C. de Jong aan zijn moeder. Particuliere collectie De Jong.
- 83 Foto van het hoofdbestuur van de Vereniging van leden der Nederlandsche Ridderorden te 's-Gravenhage, *Op de hoogte* 15 (1918) 1 februari 1918, 63; Weber-van Bosse, *Een jaar aan boord H.M. Siboga*, 180.
- 84 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 94-95; Gardiner red., *Conway's All the World's Fighting Ships*, 374.
- 85 *De Hertog Hendrik* was na de Tweede Wereldoorlog nog jarenlang in gebruik als wacht-schip in Den Helder.
- 86 NL-HaNA, Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 3881, Scheepsjournaal Hr.Ms. *De Ruyter*
- 87 Ibidem; Brief van 20 december 1908 van adelborst M.C. de Jong aan zijn moeder. Particuliere collectie De Jong; *Jaarboek van de*

- Koninklijke Marine 1908-1909 ('s-Gravenhage 1910) 15-18; Van der Peet, *Belangen en prestige*, 103-131, aldaar 121.
- 88 Idem, 119-126; Cipriano Castro zou in 1924 in ballingschap in San Juan, Puerto Rico overlijden.
- 89 NL-HaNA, Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv. nr. 1900, Scheepsjournaal Hr. Ms. *Jacob van Heemskerck; Jaarboek van de Koninklijke Marine 1908-1909* ('s-Gravenhage 1910) 22-26.
- 90 F. Bauduin, *Het Nederlandsch Eskader in Oost-Indië 1914-1916 benevens eenige beschouwingen over onze marine* ('s-Gravenhage 1920) 22, 31. Bauduin was eskadercommandant van 1914-1916 en eerder, in 1912, drie maanden tijdelijk eskadercommandant.
- 91 De voornaam Marten van Maarten Tromp is een merkwaardige afwijking van de gangbare naam.
- 92 NL-HaNA, Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 4531 Scheepsjournaal Hr.Ms. *Marten Harpertsz Tromp*.
- 93 NL-HaNA, Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers, 2.05.03, inv. nr. 413 Vlagvertoon Nederlandse oorlogsschepen aan buitenlandse havens 1898-1909, rapport van 18 juni 1909 van minister van Koloniën aan minister van Buitenlandse zaken d.t.v. minister van Marine. Het bezoek aan China was in het kader van de Bokser-opstand en niet bepaald een vriendschappelijk bezoek. Van der Peet, *Belangen en Prestige*, 59-77.
- 94 Een potloodaantekening van 1 juni 1909 "is thans in de ministerraad een beslissing genomen?" op de omslag van de nota duidt niet op een vlotte afdoening ervan.
- 95 Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 44.
- 96 Paul M. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Londen 1976, met nieuwe inleiding 2017) 212-213; Robert Bickers, *The Scramble for China. Foreign Devils in the Qing Empire, 1832-1914* (Londen 2012) 84.
- 97 A.J. Wiggers e.a. red., *Grote Winkler Prins Encyclopedie* deel 4 (7e druk; Amsterdam / Brussel 1973) 228.
- 98 De gezantschapswacht werd in 1910 teruggetrokken, maar van 1911 tot 1923 weer noodzakelijk zijn. Ph.M. Bosscher, *De Nederlandse Mariniers* (Bussum 1966) 79, 82-83; Van der Peet, *Belangen en Prestige*, 59-77.
- 99 Palmer en Colton, *A History of the Modern World*, 638-647; Richard Hill, *War at Sea in the Ironclad Age* (Londen 2000) 189-213; H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003) 345-350.
- 100 *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1909-1910* ('s-Gravenhage 1911) 329-356, aldaar 330; Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 44.
- 101 *Jaarboek 1909-1910*, 334; 'Reis der Divisie (de Ruyter, Koningin Regentes en Tromp) naar de Philippijnen, China en Japan. 10 Aug. - 27 Nov. 1909', *Onze Vloot maart* (1910) 8-27, aldaar 10.
- 102 *Jaarboek 1909-1910*, 334-337.
- 103 Een Tao-Tai was een bestuurder van een provincie en ondergeschikt aan de gouverneur van een groter gebied. Eind negentiende eeuw kende China 84 Tao-Tai's. Bickers, *The Scramble for China*, 70.
- 104 *Jaarboek 1909-1910*, 339.
- 105 Vertuilen is het vastleggen van een schip aan twee ankers, één recht vooruit en het andere achteruit, om te verhinderen dat het schip met het kerend getij zwaait. J.F. Viëtor, *Zee-manstaal* (Amsterdam z.j.[1972]) 258.
- 106 *Jaarboek 1909-1910*, 342-343; 'Reis der Divisie', 17.
- 107 *Jaarboek 1909-1910*, 344-347; Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 47.
- 108 *Jaarboek 1909-1910*, 347-348.
- 109 Ibidem
- 110 *Jaarboek 1909-1910*, 348.
- 111 'Reis der Divisie', 25.
- 112 *Jaarboek 1909-1910*, 349-350; A.J. Wiggers e.a. red., *Grote Winkler Prins Encyclopedie* deel 10 (7e druk; Amsterdam / Brussel 1974) 255.
- 113 NL-HaNA, Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 3881, Scheepsjournaal Hr.Ms. *De Ruyter*; W. Thomson, baron Kelvin, ontwikkelde het loodtoestel waarmee varend met een maximale snelheid van zestien knopen diepten tot honderd vadem konden worden gemeten. Kemp, *The Oxford Companion to Ships and the Sea*, 865-866.
- 114 Dikkers, *Van adelborst tot schout-bij-nacht*, 44.
- 115 *Jaarboek 1909-1910*, 352.

- 116 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber-Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 938, brief van Tydeman aan Weber, 4 februari 1910.
- 117 NL-HaNA, Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers 1871-1918, 2.05.03, inv.nr. 413, A 181 Vlootbezoeken en vlagvertoon 1898-1910.
- 118 Ibidem.
- 119 Ibidem
- 120 Ibidem.
- 121 Idem, brief van CZMNI aan GG, Batavia, 18 maart 1910 Geheim, met bijlage.
- 122 Ibidem.
- 123 Gardiner red., *Conway's All the World's Fighting Ships*, 216-239, 395-399.
- 124 Herman Stapelkamp, *Gerhard Fabius (1806-1888) Een leven voor de marine* (diss.) (Amsterdam 1999) 97-98.
- 125 Teitler, *Anatomie van de Indische defensie*, 290-294.
- 126 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber-Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 938, brief van Tydeman aan Weber, 4 februari 1910.
- 127 Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 348-349; Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (z.p. 1998) 455-456.
- 128 NL-HaNA, Scheepsjournalen 1813-1985, 2.12.03, inv.nr. 3881, Scheepsjournaal Hr.Ms. *De Ruyter*.
- 129 Chr. Buisman, 'Vrouwelijke eredoctoren', *De Groene Amsterdammer*, 10 augustus 1935.
- 130 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637) Geheim 27 januari 1910 nr. 19B.
- 131 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber-Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv.nr. 938, brief van Tydeman aan Weber, 4 februari 1910.
- 132 Ibidem. Met de Dubbelen Draak en Rijzende Zon doelde Tydeman op de onderscheidingen die hij tijdens de recente reis in Oost-Azië had ontvangen. 'Schoppenacht' is wellicht een woordspeling die verwijst naar 'schout-bij-nacht'.
- 133 Tydeman, *Verbleekte films*, 35.
- 134 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637); Prent-briefkaart, Lugano 26 april 1925, van G.F. Tydeman aan zoon F.W.L. Tydeman in Wood River, Ill., USA. Tydeman refereert naar een eerder bezoek van hem en zijn vrouw aan Lugano in 1910. Particuliere collectie Tydeman.
- 135 K.H.L. Gerretse, 'De marinestaf en de neutraliteit 1889-1940' in: L. Brouwer e.a., *Tussen vloot en politiek. Een eeuw marinestaf 1889-1986* (Amsterdam / Dieren 1986) 13-50, aldaar 25, 40-41, bijlage 3.
- 136 *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1914-1915* ('s-Gravenhage 1916) 106-107.
- 137 UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber-Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van 4 februari 1910 van Tydeman aan Weber.
- 138 Gertjan Oosterhuis, *Promotie. Een empirisch onderzoek naar de loopbanen van marineofficieren in de twintigste eeuw* (diss.) (Den Helder z.j. [1993]) 197, 213, 221.
- 139 Door een beperkte definitie van het begrip 'pensioen' wijken deze gegevens af van die uit tabel 1 in G. Teitler, 'Het beroep van marineofficier' in: Acda e.a., *Het Instituut*, 259-288, aldaar 267.
- 140 Gegevens uit Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek Honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding*, 84-128. Tydemans jaargenoot J.M. Phaff werd na zijn pensioen in 1921 bestuurslid van het Internationaal Hydrografisch bureau te Monaco. Hij werd in 1921 bevorderd tot schout-bij-nacht titulair en in 1926, toen hij korte tijd voorzitter was van het bestuur, tot viceadmiraal titulair.
- 141 De 'hoed met pluimen' was de populaire naam voor de steek met struisvogelveren die uitsluitend door vlagofficieren werd gedragen. De steek werd in 1973 afgeschaft. Luc Eekhout, *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992) 55.
- 142 Alan Lemmers, *Van werf tot facilitair complex. 350 jaar marinegeschiedenis op Kattenburg* (Den Haag 2005) 193.
- 143 J.M. Dirkzwager, *Dr. B.J. Tideman 1834-1883 Grondlegger van de moderne scheepsbouw in Nederland* (Leiden 1970) 173-174; Lemmers, *Van werf tot facilitair complex*, 108. Het 'Paleis' werd in 1968 bij een grondige herinrichting van het Marine-etablisement gesloopt. Idem, 174.

- 144 NIMH, T 1664, *Verslag betreffende het Marine-etablissement te Amsterdam in het jaar 1916* (Den Helder z.j.); Lemmers, *Van werf tot facilitair complex*, 137-139.
- 145 Dirkzwager, Dr. B.J. Tideman, 172.
- 146 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydeman aan Weber, 4 februari 1910.
- 147 Een vakantie in oktober 1910 in België beviel goed.. Een jaar later gingen de Tydemans 25 dagen in België naar de Ardennen. NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboek 637).
- 148 A. van der Moer, 'De Hoogere marine krijgsschool van 1921 tot 1940' in: C. Homan red., G. Jungslager en A. van der Moer, *Marinestafschool 1921-1992* (z.p. 1993) 9-20, aldaar 13-15.
- 149 E.A. Steinmetz, *De discussies rond de rijkswerken in de tweede helft der 19e eeuw en begin 20e eeuw* (doctoraal scriptie) (Rotterdam 1980) 87-88. Collectie Maritiem Museum Rotterdam.
- 150 Idem, 89-93; NIMH, T 1664, *Verslag betreffende het Marine-etablissement te Amsterdam in het jaar 1916* (Den Helder z.j.)
- 151 Lemmers, *Van werf tot facilitair complex*, 139-140, 193; NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637).
- 152 HUA, 74 KNAG 1873-1967, inv. nr. 1.2.1.3, Bestuur, arch. nr. 48, brief van Tydeman aan bestuur KNAG, 10 mei 1910.
- 153 Paul van den Brink, *Dienstbare kaarten. Een cartografische geschiedenis van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap en het Tijdschrift 1873-1966* (Utrecht 2010) 109-110.
- 154 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., inv. nr. 1019, brief van Tydeman aan Weber, 22 juli 1913. De tentoonstelling was van 20 september tot 1 november 1913 in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis RKD (den Haag), ex.nr. 20013465 MAG E5.1/g/189; G.F. Tydeman, 'De oceanographie van den Oost-Indischen Archipel' in: *Koloniaal-aardrijkskundige tentoonstelling ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 20 Sept. - 31 Oct. 1913 Catalogus Stedelijk Museum Amsterdam* (Amsterdam 1913) 57-65.
- 155 J.M. Phaff, 'De hydrografie van den Oost-Indischen archipel' in: *Catalogus*, 40-56.
- 156 NHA, Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1952-1975 (1986), toegang 444, inv. nr. 264, ledenlijst. Tydemans grootvader, de hoogleraar H.W. Tydeman, was ooit ook lid van de Maatschappij. Zijn neef en lid van de Tweede Kamer mr. M. Tydeman te Breda was sinds 1903 directeur van de Maatschappij. Weber was lid sinds 1889.
- 157 Over hetzelfde onderwerp hield Tydeman op 22 januari 1912 een lezing voor de in 1907 opgerichte Vereeniging voor Luchtvaart waar Tydeman lid en bestuurslid van was. *Marineblad* 27 (1912-1913) 3, 157. De tekst van de voordracht verscheen in het tijdschrift *De Luchtvaart* in de afleveringen van 17 en 29 februari en 16 maart 1912.
- 158 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637), KB van 1 juli 1912 no. 62.
- 159 *De Prins der geïllustreerde bladen*, 19 oktober 1912.
- 160 Henri J.G. Beunders, *Weg met de vlootwet! De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (diss.) (Bergen (N.H.) 1984) 32-41; Ph. M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1* (diss.) (Franeker 1984) 39-43; Teitler, *Anatomie van de Indische defensie*, 290-322; G. Jungslager, *Recht zo die gaat. De maritiem-strategische doelstellingen terzake van de verdediging van Nederlands-Indië in de jaren twintig* (diss.) ('s-Gravenhage 1991) 55-61. Jaap Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van buitenlandse zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie, voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (diss.) (Amsterdam 2011) 129-142, 156-178.
- 161 Colijn was Wentholt als minister van Marine opgevolgd bij diens aftreden nadat de begroting, met daarop de kosten van de bouw van een pantserschip, op 7 mei 1912 door de Tweede Kamer was afgewezen.
- 162 NL-HaNA, Directie Marine/Commandement Willemsoord, 2.12.12, inv. nr. 261 Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië ('s-Gravenhage 1913) instellingsbesluit 5 juni 1912.
- 163 Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot*, 131.

- 164 NL-HaNA, Directie Marine/Commandement Willemsoord, 2.12.12, inv. nr. 261 Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië ('s-Gravenhage 1913) 25.
- 165 Teitler, *Anatomie van de Indische defensie*, 298; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, 40.
- 166 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., brief van Tydeman aan Weber, 19 mei 1913.
- 167 Kamerstuk Tweede Kamer 1912-1913 nr. 243, ondernr. 3 koninklijke boodschap; Idem, ondernr. 4 ontwerp van wet; Idem, ondernr. 5 memorie van toelichting <www.statengeneraaldigitaal.nl>, 18 juni 2015.
- 168 Kamerstuk Tweede Kamer 1912-1913, nr. 243 ondernr. 6 voorlopig verslag <www.staten-generaaldigitaal.nl>, 18 juni 2015; *Het nieuws van de dag: kleine courant*, 2 december 1912; *Het Centrum*, 2 december 1912 <www.delpher.nl/kranten>, 18 juni 2015.
- 169 *Het nieuws van de dag voor Nederlandsch-Indië*, 10 maart 1913 <www.delpher.nl/kranten>, 18 juni 2015.
- 170 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637)
- 171 UvA, Artis Bibiotheek, Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., brief van Tydeman aan Weber, 19 mei 1913.
- 172 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie Deel I De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924* (2e druk; Kampen 1970) 318, 388-389 (brief van Pleyte aan Idenburg, 3 maart 1914).
- 173 Idem, 389 (brief van Idenburg aan Pleyte, 10 maart 1914)
- 174 UvA, Artis Bibiotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., brief van Tydeman aan Weber, 4 januari 1914.
- 175 G.F. Tydeman, 'Het onverklaarbaar lichtverschijnsel', *De Zee* 33 (1911) 14-19; G.F. Tydeman, '“Hawke-Olympic” onderlinge “zuiging” tussen varende schepen', *Marineblad* 26 (1911-1912) 925-931; G.F. Tydeman, 'De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand, en van de getijden in het algemeen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXX (1913) 452-474.
- 176 W.J.G. Umbgrove, 'Defensie-politiek en Marinenebeheer', *Marineblad* 26 (1911-1912) 784-802, aldaar 793-794.
- 177 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboeknr. 637)
- 178 *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1914 <www.delpher.nl/kranten>, 18 juni 2015.
- 179 Jungslager, *Recht zo die gaat*, 71. Westerveld zou als officier in 1915 de marine verlaten, maar in 1922-1925 minister van Marine zijn.
- 180 NL-HaNA, Pinke, F., 2.21.091.02, inv. nr. 149, bestanddeel 7, nota van Tydeman aan Idenburg, 29 april 1914
- 181 Idem, bestanddeel 13, notitie van Idenburg aan Tydeman, 5 mei 1914
- 182 Idem, bestanddeel 7, nota Beschouwing, 23 mei 1914.
- 183 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie Deel I*, 319-322.
- 184 Lemmers, *Van werf tot facilitair complex*, 139.
- 185 Twee kruisers werden in 1916 op stapel gezet en pas negen en tien jaar later in dienst gesteld. De bouw van de derde kruiser werd begonnen in 1917 maar twee jaar later geannuleerd. Bestemd voor de dienst in Indië werden in de jaren 1915-1917 in totaal zeven onderzeeboten van gebouwd en in 1920-1922 in dienst gesteld. Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 187-189, 222-224.
- 186 J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee I* (Amsterdam 1939) 356; Jhr. H.A. van Foreest, '1906-1956 Vijftig jaar vlootpolitiek', *Onze Vloot Jubileumnummer* mei 1956, 8-45, aldaar 15-17; G. Jungslager, 'De ontwikkeling van het maritiem-strategisch denken in Nederland gedurende de 20e eeuw' in: *Marinestafschool 1921-1981 ter gelegenheid van het 12e lustrum* (z.p. z.j) [Den Haag 26 maart 1981] 57-128, aldaar 93-94.
- 187 G.F. Tydeman, 'De Koninklijke Nederlandse Marine' in: W.G. de Bas red., *Gedenkbok 1898-1923* (Voorschoten 1923) 237-252.
- 188 A. van Hengel, 'De mobilisatie van de zee-macht' in: H. Brugmans red., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 48-62, aldaar 48-51.
- 189 Lemmers, *Van werf tot facilitair complex*, 140.
- 190 Gemeentearchief's -Gravenhage, Bevol-

- kingsregister 's-Gravenhage periode 1880-1895 deel 223, blad 94; UvA, Artis Bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1., brief van Tydeman aan Weber, 22 maart 1906
- 191 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv.nr. 39 (stamboek 637)
- 192 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1913-1939 nr.12380. Bezuidenhout was de naam van de huidige Bezuidenhoutseweg.
- 193 *Algemeen Handelsblad*, 14 juni 1915 <www.delpher.nl/kranten>, 18 juni 2015.
- 194 Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek honderd jaarig bestaan der adelborstenopleiding*, 99-102. Van een jaargenoot, die het KIM verliet in 1874, is het sterfjaar niet bekend. Hij wordt hier nog meegeteld bij de levenden.
- 5 Mededeling familie Tydeman in Charleston, SC, USA, 23 januari 2006; Briefkaart van Tydeman aan zoon Frits, 3 februari 1914. Particuliere collectie Tydeman.
- 6 Informatie familie Tydeman, USA.
- 7 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman aan Weber, 3 september 1915, 19 september 1915.
- 8 Idem, inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 12 januari 1916.
- 9 Ibidem.
- 10 Frits en Mabel reisden met het ss *Nieuw Amsterdam* van de Holland-Amerika Lijn naar New York waar ze 4 april 1916 aankwamen. <www.libertyellisfoundation.org/passenger-result>, 10 oktober 2016.
- 11 *Images of America. Wood River: Along the River Bend* (Charleston SC 2003) 55-56.
- 12 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 647, brief van Tydeman aan Weber, 14 juli 1921.
- 13 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 3 september 1915.
- 14 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637), KB 7 maart 1916 nr. 21.
- 15 Cohen Stuart, *De Nederlandsche zeemacht*, 407.
- 16 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30 december 1915 <www.delpher.nl/kranten>, 29 december 2015.
- 17 Ibidem.
- 18 NIMH, 057 Losse stukken, KIM (1851-1940) 43, Staatscommissie Opleiding Marine-Officieren, Nota voor den minister betreffende maatregelen ter verbetering van den toeloop tot de Zeeofficiersopleiding., 16 juli 1917. De bestaande oorlogssituatie, waarin Nederland neutraal was, betrof Tydeman niet in zijn onderzoek.
- 19 Idem, 3-4. De minister van Marine, zeeofficier J.J. Rambonnet, had in 1914 bepaalde activiteiten van de Bond van Minder Marine Personeel verboden en voedde daarmee ook diezelfde klassenstrijd. Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog Deel 1* (diss.) (Franeker 1984) 17; J.R. Bruijn, 'Marinevakbonden tussen wereldoorlog en

- muitierij (1914-1933)', *Tijdschrift voor Zeege-schiedenis* 9 (1990) 135-157, aldaar 136.
- 20 Over een dergelijk maatschappelijk onderwerp schreef Tydeman zelden. Een uitzondering is een artikel in de *Soldaten-courant* over de betekenis van de militaire groet. Door de mobilisatie waren er meer dan ooit geïnformeerde militairen op straat, die aandacht moesten geven aan het volgens de voorschriften groeten en dat irritant vonden. Tydeman zag de militaire groet als symbool van de band tussen de meerdere in rang en de ondergeschikte. De verplichting om te groeten was bovendien voor de militair een oefening in waakzaamheid en oplettendheid. 'De Soldaten-courant', 28 October 1914', letterlijk weergegeven in de rubriek 'Uit de pers', *Marineblad* 32 (1917-1918) 78-83, aldaar 81-82.
 - 21 NIMH, 057 Losse stukken, KIM (1851-1940) 43, Staatscommissie Opleiding Marine-Officieren, Nota voor den minister, 16 juli 1917, 6-9.
 - 22 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*. Deel een 1869-1933, 193.
 - 23 NL-HaNA, Directie Marine/Commandement Willemsoord 1815-1958, 2.12.12, inv.nr. 285, Rapport der Staatscommissie inzake de opleidingen tot zeeofficier en officier werktuigkundige der Koninklijke Marine ('s-Gravenhage 1918). De kwalificatie m.u.k. zou vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw door een groot aantal marineofficieren worden behaald.
 - 24 Klaassen en Bosscher red., *Gedenkbboek Korps officieren van de technische dienst*, 1-38; Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder', 37-38.
 - 25 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637)
 - 26 NL-HaNA, College Visserijen, 2.11.24.03, inv. nr. 24, Notulenboek College voor de Zeevisserijen 1900-1911, College voor de Visscherijen 1912-1920; A.J.M. Trompen, *Inventaris van de archieven van Commissie van Onderzoek omtrent de regelingen der Zeevisserijen (1854-1857), College voor de Zeevisserijen (1857-1911), College voor de Visserijen (1912-1963)* Ministerie van Landbouw en Visserij ('s-Gravenhage 1986) 29-35, 81-88, 112-115.
 - 27 Bijlage II Alfabetische lijst van hoogstaangeslagenen in de directe rijksbelastingen in Nederland 1850, 1860, 1870, 1880, 1890, 1205-1206 in: Moes, *Onder aristocraten* (bijlage: cd).
 - 28 NL-HaNA, Raad van Defensie 1903-1936 (1939), 2.13.62.04, introductie op het archief. De benoeming van Tydeman per KB 4 november 1915.
 - 29 Idem, inv.nr. 26, 28, 29, 35, 38. Als secretaris van de Raad van Defensie traden in de jaren na 1920 onder anderen de latere luitenant-admiraal C.E..L Helfrich en de zeehistoricus J.C.M. Warnsinck op.
 - 30 NL-HaNA, Stamboeken Marine 1813-1940, 2.12.14, inv. nr. 39 (stamboeknr. 637), KB 14 september 1932 no. 28.
 - 31 NIMH, 057 Losse stukken, Q2 1092, Cees van der Meulen, *100 jaar Zeemanshuis en Zeevaartschool van het zeemanshuis* (1959); NIMH, 057 Losse stukken, 527, Collectie G.F. Tydeman, rede Tydeman, december 1923.
 - 32 Peter Schuman, *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandse koopvaardij 1838-1940* (diss.) (Amsterdam 1995) 84-85.
 - 33 NL-HaNA, Commissie Schipperswet 1927, 2.16.56.09, inv.nr.1. Stukken betreffende de instelling van de commissie. Notulen van de vergaderingen van de commissie. Lid en secretaris was J.H. Holtappel, plv. lid Commissie voor de stuurlieden-examens. De overige leden waren M.C. Koning, directeur Stoomvaart Maatschappij Nederland, R. Kramer, secretaris Groninger Commissie voor de Schipperswet 1920, G. Seret, voorzitter Vereniging Nederlandse gezagvoerders en stuurlieden ter koopvaardij en L. Veenstra, voorzitter Vereniging van scheepswerktuigkundigen.
 - 34 Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 85.
 - 35 H.E. Kuipers, 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de ontwikkeling van het zeevaart-onderwijs in Nederland' in: G.M.W. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985 Tweehonderd jaar Kweekschool voor de zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 85-111, aldaar 100-103; A.H. Flierman, "Met de vereischte bezadigheid"; de bestuurlijke organisatie van

- het zeevaartonderwijs, 1870-1935', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 4 (1985) december, Symposiumnummer Anderhalve eeuw zeevaartkundig onderwijs in Nederland 1800-1950, 191-204, aldaar 199-200; J.P. van der Voort, 'Het visserijonderwijs in Nederland in de 19e en vroeg 20e eeuw', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 4 (1985) december, Symposiumnummer Anderhalve eeuw zeevaartkundig onderwijs in Nederland 1800-1950, 220-234, aldaar 223.
- 36 Het Utrechts Archief (HUA), 90 KNMI 1, Archief College van Curatoren, 1.1.1. notulen en agenda's, 4 (1909-1924) 119.
- 37 Idem, 5 (1925-1951) 7, 50-52.
- 38 *Algemeen Handelsblad*, 24 mei 1927, 24 juli 1927; *De Telegraaf*, 11 september 1927. <www.delpher.nl/kranten>, 29 december 2015; J.L. Arense, *Waalhaven 1920-1940 Ontstaan en ondergang van een luchthaven* (Amsterdam 1990) 58-60.
- 39 Mededeling in het tijdschrift *Het Vliegveld* 14 (1930) 8, 272. De Rijksstudiedienst voor de Luchtvaart werd in 1937 omgezet in een stichting en heet thans Nederlands Lucht- en Ruimtevaartcentrum (NLR).
- 40 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 28 juni 1916 <www.delpher.nl/kranten>, 29 december 2015.
- 41 Vermeulen, *De schepen van de Koninklijke Marine*, 283.
- 42 W.H.E. van Amstel, *Scheepsnamen der Koninklijke Marine* (Amsterdam 1997) 33-34. De levensbeschrijving die op deze plaats is afgedrukt is bij vergissing die van de scheepsbouwer B.J. Tideman, de bijgeplaatste foto is een afbeelding van G.F. Tydeman.
- 43 Tegelijk met Tydeman werd de gouden medaille ook toegekend aan de vier oud-zee-officieren De Goeje, A.D. Muller, L'Honoré Naber en W. Noorduyt. De Boer, *Honderd jaar De Ruytermedaille*, 14, 49-59. Collega-zeeofficieren van Tydeman, De Goeje en L'Honoré Naber, met eveneens een loopbaan in hydrografie of wetenschappelijke expedities, kregen de gouden De Ruytermedaille al eerder, zoals Lamie en Zeeman in 1907, of later zoals Phaff in 1925, Luymes in 1926, Kremer in 1928 en in 1936 D.C.M. Hetterschij en L.G.L. van der Kun, de commandanten van de onderzeeboten waarmee Vening Meinesz zijn zwaar-
- tekrachtmetingen tijdens twee wereldreizen uitvoerde. De Boer, *Honderd jaar De Ruytermedaille*, 33-34, 64-65, 67-69, 75-76, 103-108.
- 44 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 54; Van der Velde, *Een Indische Liefde*, 234-235.
- 45 HUA, 74 KNAG, inv. nr. 1.2.1.3. Bestuur, arch. nr. 48.
- 46 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 258.
- 47 J.P. van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost Indië*.
- 48 L'Honoré Naber stelde een historisch overzicht samen van het hydrografisch en oceanografisch onderzoek in de archipel, W.E. Ringer schreef over de temperatuur en het zout- en gasgehalte van het zeewater, Weber behandelde de zee als habitat voor dieren en Anna Weber-van Bosse beschreef de zee als woonplaats van planten. G.A. F. Molengraaff schreef over geologie en Phaff gaf een kustbeschrijving van de archipel. Het boek werd ruim voorzien van tekeningen, tabellen en kaarten.
- 49 G.F. Tydeman, 'De diepten der zeeën (met dieptekaart)' in: Van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost-Indië*, 55-124.
- 50 Paul van den Brink, 'De voorgeschiedenis van de *Atlas van Tropisch Nederland*, 1905-1938: "Het atlas-drama van begin tot einde"' in: Paula van Gestel-van het Schip en Peter van der Krogt red., *Mappæ Antiquæ: Liber Amicorum Günter Schilder* ('t Goy-Houten 2007) 533-552.
- 51 W.G. de Bas red., *Gedenkboek 1898-1923: uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeringsfeest van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (Voor-schoten 1923); H. Brugmans red., *Officieel Gedenkboek: uitgegeven namens de Huldigingscommissie 1923 te Amsterdam ter gelegenheid van het vijfentwintig jarig regeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria* (Amsterdam 1923).
- 52 G.F. Tydeman, 'De Koninklijke Nederlandse Marine' in: De Bas, *Gedenkboek*, 237-252, aldaar 237-239.
- 53 Met de indienststelling van de onderzeeboot *Luctor et Emergo* in 1906 was de Onderzee-dienst geboren..
- 54 Tydeman, 'De Koninklijke Nederlandsche

- Marine', 243-246.
- 55 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 586-587.
- 56 Tydeman, 'De Koninklijke Nederlandsche Marine', 251.
- 57 J.J. Rambonnet, 'De Marine tijdens de regering van Koningin Wilhelmina' in: Bruggmans, *Officieel Gedenboek*, 119-160.
- 58 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 11 mei 1916.
- 59 G.F. Tydeman, 'De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand, en die van de getijden in het algemeen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXX (1913) 452-474; Idem, *Marineblad* 28 (1913-1914) 406-411.
- 60 G.F. Tydeman, 'Verbetering en aanvulling op het artikel "De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand, enz."', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXX (1913) 583-584; Boekbespreking van anonieme recensent, 'De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand en van de getijden in het algemeen' door G.F. Tydeman, *De Zee* 35 (1913) 784-789.
- 61 G.F. Tydeman, 'De "pendulatie-theorie" en de breedteverandering', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXXII (1915) 449-456.
- 62 D.F. Tollenaar, 'De tangentieele getijden-theorie van den heer G.F. Tydeman', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXXIII (1916) 270-279.
- 63 G.F. Tydeman, 'Noot voor Dr. D.F. Tollenaar', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXXIII (1916) 280.
- 64 Idem, 'De oorzaak der getijden', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXXIII (1916) 675-741.
- 65 'De getijden theorie van Vice Admiraal Tydeman', *De Zee* 38 (1916) 856-865.
- 66 G.F. Tydeman, 'De jaarlijksche ongelijkheid van den aswentelingsduur der aarde aangetoond door pendule Hohwü No. 33', *Marineblad* 31 (1916-1917) 453-476.
- 67 J. van Roon, 'De theorie der getijden', *Marineblad* 31 (1916-1917) 589-599; Idem, 'Naschrift', *Marineblad* 31 (1916-1917) 599-600; G.F. Tydeman, 'De fout in de theorie der getijkrachten en in die van de maansbeweging', *Marineblad* 31 (1916-1917) 670-695; J. van Roon, 'De getijtheorie volgens den heer G.F. Tydeman', *Marineblad* 31 (1916-1917) 696-701; G.F. Tydeman, 'Antwoord aan den heer Van Roon', *Marineblad* 31 (1916-1917) 702-704; J. van Roon, 'De fout in de theorie der getijden?', *Marineblad* 31 (1916-1917) 767-773; G.F. Tydeman, 'Nawoord op voorgaand artikel', *Marineblad* 31 (1916-1917) 773-775.
- 68 Tydeman, 'De oorzaak der getijden', 675.
- 69 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 11 mei 1916.
- 70 NIMH, 057 Losse stukken, 527, Collectie G.F. Tydeman, brief van 23 december 1916 van Tydeman aan zijn zoon Frits.
- 71 Ibidem.
- 72 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brief van Tydeman aan Weber, 18 september 1933.
- 73 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 23 maart 1933.
- 74 Ibidem.
- 75 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman aan Weber, 18 september 1933, 23 november 1933.
- 76 Idem, concept van brief van Weber aan Tydeman, 20 december 1933.
- 77 Idem, brief van Tydeman van januari 1934 aan Weber, ten onrechte gedateerd januari 1933.
- 78 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 27 februari 1935.
- 79 G.F. Tydeman, *Notes on Phenomena of a Geophysical Nature* (Leiden 1936); Idem, *The Birth of Earth and Moon* (Leiden 1937); Idem, *Vier opstellen* ('s-Gravenhage 1938).
- 80 Kienow, 'G.F. Tydeman, Notes on Phenomena of a Geophysical Nature.', *Geologische Rund-*

- schau. Zeitschrift für Allgemeine Geologie*, 27-5 (1936) 460-462.
- 81 F.A. Vening Meinesz, 'G.F. Tydeman, Notes on Phenomena of a Geophysical Nature.', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e reeks LIII (1936) 586-587.
 - 82 D.L., 'Review Notes on Phenomena of a Geophysical Nature', *The Geographical Journal* 89-2 (1937) 180.
 - 83 F.A. Vening Meinesz, 'G.F. Tydeman, Vier Opstellen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e reeks LVI (1939) 113.
 - 84 Van Hengel, *The Diving Dutchman*, 125.
 - 85 NL-HaNA, Commissie Schipperswet 1927, 2.16.56.09, inv. nr. 3, briefkaart 25 februari 1930 en ongedateerd briefje van Tydeman aan Commissie Schipperswet.
 - 86 *Guide to the Oceanographic Museum Monaco* (Monaco 2009) 13.
 - 87 Scheepsnamen op de gevel zijn *Albatros, Amelia, Belgica, Blake, Buccaneer, Challenger, Fram, Gazelle, Hironnelle, Ingolf, Investigator, Novara, Pola, Princesse Alice, Siboga, Talisman, Valdivia, Vega, Vitiaz, Washington*. Waarneming ter plaatse door E.C.J. Frank en auteur, 2 januari 2010.
 - 88 Particuliere collectie Tydeman, brief van 13 juni 1932 van Maria Tydeman aan zoon Frits.
 - 89 Particuliere collectie Tydeman, brief van 14 juli 1932 van Tydeman aan zoon Frits.
 - 90 Ibidem.
 - 91 Ibidem; Gemeentearchief Den Haag, Overlijdensakte 2471, 12 juli 1932.
 - 92 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 22 juli 1936 (de datum is een vergissing en moet zijn 22 juni 1936).
 - 93 NL-HaNA 2.12.14, Stamboeken Marine 1813-1940, inv. nr. 39 (stamboeknr. 683); RAL, Inventaris van de archieven van de Familie Tydeman, 0540, I. Familiearchief, I.A. Stukken van genealogische en heraldische aard, I.A.1.3. Overige stukken, inv. nr. 531 Brieven van leden van de familie Tydeman aan M. Tydeman vooral van genealogische aard, 1877, 1882, 1888, met bijlagen, brief van A.E.A. Tydeman [zuster van F.W.L. Tydeman, vader van H.W. en Gustaaf] van 23 juni 1888 uit Leiden over haar neef H.W. Tydeman; Gemeentearchief Den Haag, Bevolkingsregister 1913-1939; HUA, KNMI, inv.nr. 1207-1208 personeelsdossiers 1854-1906, nr. 1208.
 - 94 *Het Vaderland, staat- en letterkundig nieuwsblad*, 24 januari 1933 (www.delpher.nl/kranten), 29 december 2015.
 - 95 A.D. Wentholt, met medewerking van C. Borstlap, *Brug over den oceaan. Een eeuw geschiedenis van de Holland Amerika Lijn* (Rotterdam's Gravenhage 1973) 155, 172.
 - 96 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 23 maart 1933, briefkaart aan Weber, 2 april 1933.
 - 97 Idem, brief van Tydeman aan Weber, 7 juni 1933.
 - 98 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 7 juni 1933.
 - 99 Ibidem.
 - 100 Ibidem.
 - 101 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 18 september 1933.
 - 102 Ibidem.
 - 103 Idem, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan mevrouw Weber, 6 september 1934.
 - 104 Idem, brief van Tydeman aan Weber, januari 1935.
 - 105 Particuliere collectie Tydeman, brief van Tydeman aan kleindochter, 4 juni 1935.
 - 106 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 1 augustus 1935. De Webers bewoonden een mooi landgoed dat thans behoort tot een hotelketen.
 - 107 *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 24 november 1935 <www.delpher.nl/kranten>, 29 december 2015.
 - 108 G.F. Tydeman, *Verbleekte films. Herinneringen van een oud-zeeofficier* (Den Haag 1937) 7.
 - 109 Idem, 99.

- 110 *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, avondeditie 11 februari 1937. Tydeman is als aanwezige bij de begrafenis genoemd als “vice-admiraal Tideman [sic], militair leider van de expeditie van diepzee-onderzoek op Sumatra, Celebes en Flores”.
- 111 UvA, Artis bibliotheek, Archief Weber/Siboga-expeditie, 2.3.2.1, inv. nr. 746, brieven van Tydeman, brief van Tydeman aan Weber, 23 maart 1933; Particuliere collectie Tydeman, brief van Tydeman aan kleindochter, 18 oktober 1937.
- 112 NL-HaNA, Offerhaus (1752-1985), 2.21.235, inv. nr. 24.
- 113 Particuliere collectie Tydeman, brief van Tydeman aan schoondochter, 18 oktober 1937.
- 114 Idem, brief van Tydeman aan kleindochter, 2 maart 1938.
- 115 Idem, brief van Tydeman aan schoondochter, 27 december 1936.
- 116 Idem, brief van Tydeman aan kleindochter, 6 juli 1938.
- 117 Idem, brief van Fred Tydeman aan dochter, 16 april 1938; Wentholt, *Brug over den oceaan*, 209
- 118 Gemeentearchief 's-Gravenhage, Bevolkingsregister 1880-1895, deel 223 blad 93.
- 119 Particuliere collectie Tydeman, brief van Tydeman aan kleindochter, 6 januari 1939; *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, avondeditie 5 januari 1939.
- 120 Particuliere collectie Tydeman, brief van Tydeman aan Fred, 14 april 1939, brief van Fred aan dochter, 2 mei 1939; Idem, brief van Fred aan dochter, 3 juni 1939.
- 121 Grafnummer KD 016000. Het graf ligt dicht bij de hoofdingang van de begraafplaats.
- 122 Particuliere collectie Tydeman, brief van Fred aan dochter, 3 juni 1939. In de Tydeman-familie kwamen veel Meinards voor.
- 123 Behalve De Meester waren ook de jaargenoten Verschoor en Phaff nog in leven. Verschoor overleed in 1942 na in 1911 als schout-bij-nacht titulair met pensioen te zijn gegaan. Phaff overleed in 1945 te Monte Carlo. De Meester stierf, 89 jaar oud, in 1946. Na eervol ontslag uit de marine in 1892 maakte hij carrière in de civiele scheepvaart, onder meer als directeur van de Koninklijke Nederlandse Stoomvaartmaatschappij ‘Zeeland’. Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 99-101.
- 124 *Marineblad* 54 (1939) ongenummerde pagina's vóór p. 569.

| Geraadpleegde bronnen

Archieven en collecties

Archief Friesland Tresoar (AFT), Leeuwarden

Archief Regionale Scholengemeenschap Simon Vestdijk Harlingen

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag

Collectie De Jong (particuliere collectie)

Brieven van adelborst M.C. de Jong aan zijn moeder

Collectie Het Scheepvaartmuseum Amsterdam

Collectie Klazinga (particuliere collectie)

Doedo Klazinga, *Aantekeningen en Schetsen van de Werktuigen van Hr.Ms. "Koetei" en "Siboga"*

Collectie Maritiem Museum Rotterdam

Collectie Tydeman (particuliere collectie)

Brieven en documenten in bezit van de nakomelingen van Tydemans zoon F.W.L. Tydeman (1888-1952) in de Verenigde Staten

Drents Archief (DA), Assen

Gelders Archief (GldA), Arnhem

Gemeentearchief Apeldoorn

Gemeentearchief Franeker

Gemeentearchief 's-Gravenhage

Gemeentearchief Harlingen (GH)

Gemeentearchief Kampen (GK)

Gemeentearchief Leerdam

Het Utrechts Archief (HUA), Utrecht

Nationaal Archief, Den Haag (NL-HANA)

2.05.03 Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers 1871-1918

2.10.08 Stamboeken en stamkaarten

2.10.50 Ministerie van Koloniën. Stamboeken en pensioenregisters Militairen Oost-Indië en West-Indië 1813-1954

2.11.24.03 College Visserijen

2.12.01 Marine/verbaal

- 2.12.03 Marine/Scheepsjournalen 1813-1985 (1995?)
- 2.12.07 Stamboeken Marine
- 2.12.12 Directie der Marine: Commandant Maritieme Middelen Willemsoord
- 2.12.14 Stamboeken Marine 1813-1940
- 2.12.20 Hydrografie 1812-1981
- 2.13.04 Stamboeken officieren 1814-1940
- 2.13.62.04 Raad van Defensie 1903-1936 (1939)
- 2.13.157 Koninklijk Instituut voor de Marine 1829-1987
- 2.16.56.09 Commissie Schipperswet 1927
- 2.20.23 Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) Passagierslijsten 1878-1918
- 2.20.54 SMN KPM KJCPL Scheepsjournalen 1872-1972
- 2.21.091.02 Pinke, F
- 2.21.235 Offerhaus (1752-1985)
- 3.12.08.04 TH Delft: Afdeling Studentenadministratie
- Mailrapporten 1850-1900, Ministerie van Koloniën
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag
- Losse stukken
 - Cees van der Meulen, *100 jaar Zeemanshuis en Zeevaartschool van het zeemanshuis* (1959)
 - Manuscript A.G. Vromans, *De mensen en de schepen van de Hydrografie in Nederlandsch Indië omstreeks de Eerste Wereldoorlog* (Amstelveen 1967)
 - Memoires J.F. de Hart (1865-1954) *Korte Beschrijving van mijn 40 jarige loopbaan bij de Kon. Ned. Marine van 1 September 1881 – 1 December 1921*
 - Brievenboek Commandant Opleiding Adspirant-Administrateurs bij de Koninklijke Marine (1884-1912)
 - Een korte biografie van S.P. L'Honoré Naber
 - Collectie G.F. Tydeman
 - G.F. Tydeman, 'De "Siboga"-expeditie', *Verslagen der Marine-Vereeniging* 2 (1904-1905) 62-120
 - KIM (1851-1940) Staatscommissie Opleiding Marine-Officieren
 - Verslag betreffende het Marine-etablisement te Amsterdam in het jaar 1916* (Den Helder z.j.)
 - VKM 195 *Bepalingen omtrent uitzending naar en terugkeer uit Nederlandsch-Indië*
- Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem
- Regionaal Archief Alkmaar
- Regionaal Archief Leiden (RAL)
- Stadsarchief Amsterdam (SAA)
- Universiteit van Amsterdam (UVA), Artis Bibliotheek
- Archief Weber/Siboga-expeditie
- Waterlands Archief, Purmerend

Digitale bronnen

<www.dbnl.org>
<www.defensie.nl/organisatie/marine/inhoud/eenheden/schepen>
<www.delpher.nl>
<www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten>
<www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/weber>
<www.jstor.org>
<www.kranten.kb.nl>
<www.libertyellisfoundation.org/passenger-result>
<www.ntvg.nl/publicatie/memorial>
<www.resourceshuygens.knaw.nl>
<www.statengeneraaldigitaal.nl>

Gedrukte bronnen

Jaarboeken van de Koninklijke Nederlandsche Zeemagt (1877-1881, 1883).
Jaarboeken van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht (1892, 1900).
Jaarboeken van de Koninklijke Marine (1906, 1910, 1911, 1916).
Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord (1874-1876).
Jaarboekje der adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord (1906, 1909).
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (1851, 1872).
Sweij's Neêrlands vloot en reederijen (1876, 1890, 1901).
Gardiner, Robert red., *Conway's All the World's Fighting Ships 1860-1905* (Londen 1979).
Gardiner, Robert red., *Conway's All the World's Fighting Ships 1922-1946* (Londen 1980).

Literatuur

ZIE BIJLAGE VOOR PUBLICATIES VAN G.F. TYDEMAN.

Acda, G.M.W., 'De ontdekking van het "Nederlandsch eiland"', *De Blauwe Wimpel* 38 (1983) 296-299.
Acda, G.M.W., 'Vredestaken voor de Koninklijke marine', *Marineblad* 101 (1991) 142-150.
Acda, G.M.W., 'Het Korps Adelborsten' in: G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 129-168.
Acda, Gerard, 'Twee eeuwen marineofficieren. De Koninklijke Marine van 1813 tot heden' in: Leo Akveld e.a. red., *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam

- 2003) 18-29.
- Acda, G.M.W., 'Van Witte naar Grijs Vloot', *De Blauwe Wimpel* 59 (2004) 296-298.
- Acda, Gerard, Henk den Heijer en Adri van Vliet, 'Twee eeuwen maritieme geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 27-1 (2008) 3-17.
- Acda, Gerard, 'De beroepskeuze van vice-admiraal Gustaaf Frederik Tydeman' in: Maurits Ebbe, Henk den Heijer en Joost Schokkenbroek red., *Alle streken van het kompas. Maritieme geschiedenis in Nederland*. (Zutphen 2010) 95-111.
- Achbari, Azadeh, *Rulers of the Winds. How academics came to dominate the science of the Weather, 1830-1870* (diss.) (Amsterdam 2017).
- Aken, Hendrik M. van, 'Dutch Oceanographic Research in Indonesia in Colonial Times', *Oceanography* 18-4 (2005) 30-41.
- Algra, A en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden* IV (8e druk; Franeker 1978).
- Alphen, M.A. van, 'Gebouwen, logementsschepen en vestigingsplaatsen' in: G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 169-213.
- Alphen, M.A. van, 'Opleidingszeilschepen voor adelborsten' in G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut, Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 215-230.
- Alphen, Marc A. van, *Het Paleis van Willemsoord. De geschiedenis van het commandementsgebouw der Koninklijke Marine te Den Helder* (Den Haag 2001)
- Alphen, Marc van, Willem Geneste en Prudent Staal, 'Terg mij niet' *De geschiedenis van marinevliegkamp Valkenburg* (Franeker 2007).
- Alphen, Marc A. van, *Het oorlogsschip als varende bedrijf. Schrijvers, administratie en logistiek aan boord van de Nederlandse marineschepen in de 17de en 18de eeuw* (diss.) (Franeker 2014).
- Alphen, Marc A. van, Anita M.C. van Dissel red., *Kroniek der zeemacht. Gedenkwaardige gebeurtenissen uit vijf eeuwen Nederlandse marinegeschiedenis* (Amsterdam 2009).
- Amstel, W.H.E. van, *Scheepsnamen der Koninklijke Marine* (Amsterdam 1997).
- Anten, Jaap, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van buitenlandse zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie, voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (diss.) (Amsterdam 2011).
- Arense, J.L., *Waalhaven 1920-1940 Ontstaan en ondergang van een luchthaven* (Amsterdam 1990).
- Aronstein, C., 'Over de bereiding van koolzuurhoudende dranken aan boord van oorlogsschepen', *Marineblad* 16 (1901-1902) 560-565.
- A, C. [C. Aronstein], 'Hr.Ms. "Utrecht" van Curaçao naar Batavia', *Marineblad* 17 (1902-1903) 433-440.
- Asaert, G., Ph.M. Bosscher, J.R. Bruijn en W.J. van Hoboken red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden I-IV* (Bussum 1976-1978).
- Asbeck, van, 'Officieren en stuurlieden, machinisten en machinisten', *De Zee* 17 (1895) 61-69.
- Asbeck, T.K. baron van, e.a., *Hydrografisch opnemen* Ministerie van Marine Afdeling Hydrografie (3^e opnieuw geschreven druk; 's-Gravenhage 1952).

- Baal, J. van, *Ontglipt verleden II* (Franecker 1989).
- Backer Dirks, J.J., *De Nederlandsche zeemagt in hare verschillende tijdperken geschetst* (4 dln; Rotterdam / Nieuwediep 1865-1876).
- Backer Dirks, J.J., *De Nederlandsche Zeemacht in hare verschillende tijdperken geschetst, II* (2e vermeerderde en verbeterde druk; 's-Gravenhage 1891).
- Backer Dirks, F.C., *De Gouvernements Marine in het voormalige Nederlands-Indië in haar verschillende tijdsperioden geschetst 1861-1949*, drie delen (Weesp 1985-1986).
- Backer Dirks, F.C., 'De Gouvernements marine en haar bijdrage aan de hydrografie' in: Menso de Jong red., *Maritiem Journaal 87 Jaarlijks verschijnend informatie- en documentatiewerk op maritiem gebied voor Nederland en België* (Bussum 1987) 150-155.
- Baetens, R., Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden deel 4* (Bussum 1978).
- Bas, W.G. de, red., *Gedenkboek 1898-1923: uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeringsfeest van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (Voorschoten 1923).
- Bauduin, F., *Het Nederlandsch Eskader in Oost-Indië 1914-1916 benevens eenige beschouwingen over onze marine* ('s-Gravenhage 1920).
- Beaglehole, J.C., *The Life of Captain James Cook* (Londen 1974).
- Benjamins, Herman B., en Joh. F. Snelleman red., *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (Den Haag / Leiden 1914-1917).
- Bennekom, Johan van, *Geschiedenis van het Zoölogisch Station en het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee* (Den Burg 2001).
- Bennekom, A.J. van, 'Het NIOZ en de Koninklijke Marine', *Marineblad* 112 (2002) 338-341.
- Berg, Herma M. van den, 'Bouwen aan de havens (1775-1900)' in: J.J. Huizinga e.a., *Harlingen: bijdragen tot de geschiedenis van de laatste twee eeuwen* (Harlingen 1989) 143-161.
- Berg, J.Th.J. van den en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).
- Berkel, Klaas van, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam 1998).
- Berkel, K. van, 'A. Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen / Utrecht 2003)' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121-2 (2006) 348-350.
- Berkel, Klaas van, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen I, 1808-1914* (Amsterdam 2008).
- Berkel, Klaas van, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen II, 1914-2008* (Amsterdam 2011).
- Beulakker, Eerde, *Onderscheid moet er zijn. Pleziervaren in Nederland, een cultuurgeschiedenis* (diss.) (Leeuwarden 2012).

- Beunders, Henri J.G., *Weg met de vlootwet! De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (diss.) (Bergen (N.H.) 1984).
- Beurden, A.I.P.J. van, 'De Indische "goldrush", goudmijnbouw en Nederlands beleid in Noord-Celebes, 1880-1910' in: J. van Goor red., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986) 179-226.
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie 1839-1874* (diss.) ('s-Gravenhage 1993).
- Beylen, J. van, *Zeilvaart Lexicon. Viertalig maritiem woordenboek* (Weesp 1985).
- Beylen, J. van, e.a. red., *Maritieme Encyclopedie* (Bussum 1970-1973) in zeven delen.
- Biezen, Christiaan, '“De waardigheid van een koloniale mogendheid”. De Hydrografische Dienst en de kartering van de Indische Archipel tussen 1874 en 1894', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 18-2 (1999) 23-38.
- Bickers, Robert, *The Scramble for China. Foreign Devils in the Qing Empire 1832-1914* (Londen 2012).
- Biezen, Christiaan, '“De waardigheid van een koloniale mogendheid”. De Hydrografische Dienst en de kartering van de Indische Archipel tussen 1874 en 1894', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 18-2 (1999) 23-38.
- Binkes, J.W., *De Koninklijke Nederlandsche Marine: eene studie over de verdediging van Nederland te water en de inrichting der vloot* ('s-Gravenhage 1883).
- Boer, F.P. de, *Honderd jaar De Ruytermedaille 1907 tot 2007* (Zaltbommel 2007).
- Boer, M.G. de, *100 jaar Nederlandsche scheepvaart* (Amsterdam 1939).
- Boer, M.G. de, en J.C. Westerman, *Een halve eeuw pakketvaart 1891-1941* (Amsterdam 1941).
- Boer, G.J. de, *Nederlandse passagiersschepen. Van maildienst tot cruisevaart* (Alkmaar z.j.).
- Bokkel Huinink, J.A. ten, *Constantijn Johan Wolterbeek (1766-1845) van adelborst tot admiraal* (Zutphen 2004).
- Booy, H.Th. de, "In de boten....schip verlaten!" *Avonturen van schipbreukelingen van 16 vervaarlijke scheepsrampen van 1629 - 1881* (Rijswijk z.j.[1950]).
- Bosma, Ulbe, *Indiëangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië vertrokken* (Amsterdam 2010).
- Bosscher, Ph.M., *De Nederlandse Mariniers* (Bussum 1966)
- Bosscher, Ph.M., 'Van stoom, stoomheeren, stropies, machinisten, m.s.d.-ers... en anderen - Iets over voorgeschiedenis en geschiedenis van het Korps Officieren van de Technische Dienst bij de Koninklijke Marine' in: M.J.C. Klaassen en Ph.M. Bosscher red., *Gedenkboek Korps Officieren van de Technische Dienst der Koninklijke Marine 1 januari 1824 - 1 januari 1977* (z.p. 1977) 1-1 - 1-57.
- Bosscher, Ph.M., *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog Deel 1* (diss.) (Franeker 1984).
- Bosscher, Ph.M., *Vlootvoogden en zeeslagen* (Franeker 1985).
- Bosscher, Ph.M., 'Van Medemblik naar Den Helder: het KIM in de periode 1829 tot 1960' in: G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 9-54.

- Bossenbroek, M.P., *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indische leger 1815-1909* (Amsterdam / Dieren 1986).
- Bossenbroek, M., *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (diss.) (Amsterdam z.j. [1992]).
- Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Bouma, N., *Sailing vessels visiting the port of Harlingen 1818-1918 With steamships 1843-1918* (z.p.z.j.[Haren 1994]).
- Bowler, Peter J., en John V. Pickstone, 'Introduction' in: Peter J. Bowler en John V. Pickstone red., *The Cambridge History of Science Volume 6 The modern Biological and Earth Sciences* (New York 2009) 1-12.
- Braam, A. van, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland* (diss.) (Zeist 1957).
- Bras, Hilde, Frans van Poppel en Kees Mandemakers, 'Relatives as spouses: Preferences and opportunities for kin marriage in a Western society', *American Journal of Human Biology* 21 (2009) 793-804.
- Braunius, S.W.P.C., 'Van schrijver tot officier van administratie 1597-1844', *Marineblad* 74 (1964) 345-357.
- Brink, Paul van den, 'Cartografie' in: A. Wentholt red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen 2003) 298-313.
- Brink, Paul van den, 'De voorgeschiedenis van de Atlas van Tropisch Nederland, 1905-1938: "Het atlas-drama van begin tot einde"' in: Paula van Gestel-van het Schip en Peter van der Krogt red., *Mappæ Antiquæ: Liber Amicorum Günter Schilder* ('t Goy-Houten 2007) 533-552.
- Brink, Paul van den, *Dienstbare kaarten. Een cartografische geschiedenis van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap en het Tijdschrift 1873-1966* (Utrecht 2010).
- Bronner, Simon J., *Crossing the Line. Violence, Play, and Drama in Naval Equator Traditions*. (Amsterdam 2006).
- Brouwer, Jan, *Beknopt handboek voor de geschiedenis der Nederlandsche Zeemacht* (Helder 1906).
- Brugmans, H., red., *Officieel Gedenkboek: uitgegeven namens de Huldigingscommissie 1923 te Amsterdam ter gelegenheid van het vijfentwintig jarig regeeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria* (Amsterdam 1923).
- Bruijn, J.R., 'Marinevakbonden tussen wereldoorlog en muiterij (1914-1933)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 9-2 (1990) 135-157.
- Bruijn, J.R., H.J. den Heijer, H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk Zeeman en minister 1787-1854* (Amsterdam 1991).
- Bruijn, J.R., 'Geschiedschrijving van de Marine', *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 13-1 (1994) 3-17.
- Bruijn, J.R., en C. van Baalen, *Van zeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburg (1762-1838)* (Hilversum 1996).

- Bruijn, Jaap R., 'The Dutch navy goes overseas (c. 1780 – c. 1860)', *Tijdschrift voor Zeege-schiedenis* 20-2 (2001) 163-174.
- Bruijne, W.J. de, 'De reorganisatie van de opleiding tot zeeofficier', *Marineblad* 19 (1904-1905) 105-120.
- Buisman, Chr., 'Vrouwelijke eredoctoren', *De Groene Amsterdammer*, 10 augustus 1935.
- Burggraaf, W., *Kennis is macht, karakter is meer. Een sociaal-wetenschappelijke studie over adelborsten, bewoners van een militair onderwijsinternaat* (diss.) (z.p. z.j. [1988]).
- 'Bij het 50-jarig bestaan der Marine-Vereeniging 1883 – 10 maart – 1933', *Marineblad* 48 (1933) 5-7.
- Campo, J.N.F.M. à, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel 1888-1914* (diss.) (Hilversum 1992).
- Campo, J.N.F.M. à, 'Zeeroof. Bestuurlijke beeldvorming en beleid.' in: G. Teitler, A.M.C. van Dissel, J.N.F.M. à Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)* (Amsterdam 2005) 25-134.
- Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn' Honderd-jarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974).
- Chambon, Albert, *Marinetermen Vandersteng-serie no.1* (Den Helder z.j.).
- Cohen Stuart, W.J., *De zeemacht in Nederlandsch-Indië 1874-1888* ('s-Gravenhage 1932).
- Cohen Stuart, W.J., *De Nederlandsche zeemacht van 1889-1915* ('s-Gravenhage 1937).
- Coolhaas, J.H., *Op de vleugelen van den wind. Een reis naar Noorwegen en Zweden* (Den Helder z.j. [ca. 1938]).
- Coops, W.J.C., *Op koers naar Nagasaki 45 jaar marinedienst van Herman Hendrik Timotheus Coops (1793-1865)* (Amsterdam 2015).
- Cordia, P., 'Officieren en Machinisten', *De Zee* 17 (1895) 112-117.
- Couperus, L., *De boeken der kleine zielen* (Amsterdam 1901-1903).
- D., P.A., 'Het Gezondheids-Etablissement "Sindanglaya"' in: *Elsevier's Geïllustreerd Maand-schrift* 7 (1897) 562-568.
- Daalder, Remmelt, en Grad de Graaff, *Tekenen op zee. Reizende kunstenaars en creatieve zee-lieden (1750-2000)* (Zutphen 1999).
- Daalder, Remmelt, e.a. red., *De ontdekking van de wereld. Nederlanders in onbekend vaarwa-ter (1600-2000) Jaarboek 2003* (Zutphen 2003).
- Darwin, John, *Unfinished Empire. The Global Expansion of Britain* (Londen 2013).
- Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal, drie delen (12e druk; Utrecht-Antwerpen 1992).
- Damsteegt, B.C., *Nieuwe spiegel der zeevaart. Beknopte historische atlas van de Europese kusten met de oude Nederlandse namen.* (2e, herziene druk; Amsterdam 2001).
- Davids, C.A., 'De zeevaartkunde en enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland tussen 1850 en 1914', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeege-schiedenis* 40/41 (1980) 51-83.

- Dauids, C.A., *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatie-techniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (diss.) (Amsterdam / Dieren z.j. [1985]).
- Dauids, C.A., 'Van vrijheid naar dwang. Over de relatie tussen wetenschap en zeewezen in Nederland in de 19e en vroeg 20e eeuw' in: A. de Knecht-van Eekelen en G. Vanpaemel red., *Met zicht op zee. Zeewetenschappelijk onderzoek in de Lage Landen na 1800*. Themanummer *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 13 (1990) 5-22.
- Dauids, Karel. 'De geschiedschrijving over navigatie en maritieme cartografie in de Lage Landen in de twintigste eeuw' in: K. Dauids e.a., *Wetenschap op zee* (Collectanea Maritima VII) (Brussel 2004) 165-180.
- 'De getijden theorie van Vice Admiraal Tydeman', *De Zee* 38 (1916) 856-865.
- De Koninklijke Marine onder zeil. Vier korte opstellen ter begeleiding van een tentoonstelling bij gelegenheid van het negentigjarig bestaan van de Koninklijke Marine Jacht Club 1899-1989* (z.p. [Den Helder] z.j. [1989]).
- 'De oorzaak van de halfdaagsche schommeling van den barometerstand en van de getijden in het algemeen' door G.F. Tydeman, *De Zee* 35 (1913) 784-789. [boekbespreking]
- De reizende astronoom. Nederlandse sterrenkundige expedities naar de Oost en de West* Mededeling Museum Boerhaave 256. Catalogus bij de tentoonstelling in Museum Boerhaave van 18 mei t/m 26 september 1993 (Leiden 1993)
- '“De Soldaten-courant”, 28 October 1914', letterlijk weergegeven in de rubriek 'Uit de pers', *Marineblad* 32 (1917-1918) 78-83.
- Deacon, Margaret, *Scientists and the Sea 1650-1900: a study of marine science* (2e druk, Aldershot-Brookfield 1997).
- Dijkers, A.J., *Van adelborst tot schout-bij-nacht. Jacob Jan Dijkers (1883-1968)* (Amsterdam 1998).
- Dirkzwager, J.M., Dr. B.J. Tideman 1834-1883 *Grondlegger van de moderne scheepsbouw in Nederland* (diss.) (Leiden 1970).
- Dissel, Anita M.C. van, 'Embarking on a new course: personnel, ships and administrative reforms in the Royal Netherlands Navy, 1814-1914' in: Paul C. van Royen, Lewis R. Fisher, David M. Williams red., *Frutta di Mare. Evolution and Revolution in the Maritime World in the 19th and 20th Centuries* (Amsterdam 1998) 101-114.
- Dissel, A.M.C. van, 'Varen voor de wetenschap', *Marineblad* 110 (2000) 269-275.
- Dissel, Anita M.C. van, 'Koninklijke Marine – In dienst van de wetenschap' in: A. Wentholt red., *In kaart gebracht net kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen 2003) 350-357.
- Dissel, A.M.C. van, 'In dienst van de wetenschap. Samenwerking tussen de Koninklijke Marine en het KNAG (1873-1959)', *Marineblad* 113 (2003) 366-372.
- Dissel, Anita M.C. van, 'Tropenjaren: de Nederlandse zeemacht in Aziatische wateren (1816-1962)' in: J.R. Bruijn en C.B. Wels red., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 245-284.

- Dissel, Anita van, 'Met Argusogen bekeken. Politietoezicht op de Noordzee-visserij (eind negentiende eeuw)' in: Leo Akveld e.a. red., *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegechiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2003) 258-269.
- Dissel, Anita M.C. van, 'Op de scheidslijn in de jungle. De Nederlands-Duitse grensexpeditie in Nieuw-Guinea (1910)' in: Bart van der Boom en Femme S. Gaastra red., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. 2005) 215-228.
- Dissel, A.M.C. van, 'Zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)', *Marineblad* 117-4 (2007), 32-36.
- Dissel, Anita van, en Petra Groen, *In de West. De Nederlandse krijgsmacht in het Caribisch gebied* (Franeker 2010).
- Doel, H.W. van den, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996).
- Doel, Wim van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011).
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië* (3e druk; Zutphen 2013).
- Duuren, David van, en Steven Vink, 'Expeditions: Collecting and Photographing' in: David van Duuren red., *Oceania at the Tropenmuseum* (Amsterdam 2011) 47-99.
- Eekhout, L.L.M., e.a., 'Onbevooroordeeld? Vijfenzeventig jaar geschiedschrijving bij de Koninklijke Marine 1912-1987' (Afdeling Maritieme Historie van de Marinestaf, 's-Gravenhage 1987).
- Eekhout, Luc, *Het admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992).
- Eene stem uit het corps betreffende de concept-wet tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen der militaire officieren bij de zeemagt* (Amsterdam 1869)
- 'Eerste kruistocht Piet Hein' in: *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1904-1905* ('s Gravenhage 1906) 208-214.
- Everdingen, E. van, *C.H.D. Buys Ballot 1817-1890* ('s-Gravenhage 1953).
- Farnie, D.A., *East and West of Suez. The Suez Canal in history 1854-1956* (Oxford 1969)
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin* (z.p. 1998).
- Feyfer, H.J. de *Het licht der zeevaart. Friese bijdragen aan het zeevaartonderwijs* Fryske Akademy nr. 469 (Leeuwarden 1974).
- Filarski, Rudolf, *Kanalen van de Koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (diss.) (z.p. z.j. [ca. 1994]).
- Flierman, A.H., '“Met de vereischte bezadigheid”; de bestuurlijke organisatie van het zeevaartonderwijs, 1870-1935', *Tijdschrift voor zeegechiedenis* 4 (1985) december, Symposiumnummer Anderhalve eeuw zeevaartkundig onderwijs in Nederland 1800-1950, 191-204.

- Fontijn, Jan, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held* (Amsterdam 1997).
- Foreest, H.A. van, '1906-1956 Vijftig jaar vlootpolitiek', *Onze Vloot* Jubileumnummer mei 1956, 8-45.
- Frankamp, 'Onze wachtschepen', *Marineblad* 7 (1893) 306-309.
- G., 'De machinisten der Kon. Ned. marine' (overgenomen uit *De Ingenieur*), *Marineblad* 14 (1900-1901) 602-607.
- Gaastra, F.S., *Vragen over de koopvaardij. De 'Enquête omtrent den toestand van de Nederlandsche koopvaardijvloot' uit 1874 en de achteruitgang van de handelsvloot*. (Rede uitgesproken door Prof. dr. Femme S. Gaastra bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden op vrijdag 20 februari 2004).
- Gaastra, Femme S., 'Taco Hayo Milo (1906-1960) De inspirator', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 27-1 (2008), 41-45.
- Gardiner, Robert red., *Conway's All the World's Fighting Ships 1860-1905* (Londen 1979)
- Gelder, Roelof van, *Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659-1729)* (Amsterdam 2012).
- Gerding, M.A.W. e.a. red., *Encyclopedie van Drenthe* (Assen 2003).
- Gerretse, R.H.L., 'De marinestaf en de neutraliteit 1889-1940' in: L. Brouwer e.a., *Tussen vloot en politiek. Een eeuw marinestaf 1886-1986* (Amsterdam / Dieren 1986) 13-50.
- Gevers Deijnoot, W.T., 'Statistiek van de Nederlandsche Oorlogsmarine' in: *Vereeniging voor de statistiek in Nederland. Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje voor 1876* 28 (Amsterdam 1876).
- Glete, Jan, *Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860 II* (Stockholm 1993).
- Gobius, G., *Herinneringen uit mijne loopbaan bij de Marine 1874-1908* ('s-Gravenhage 1915).
- Goor, J. van, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* ('s-Gravenhage z.j. [1994]).
- Goetzmann, William H., *New Lands, New Men. America and the Second Great Age of Discovery* (New York 1986).
- Goldschmidt, Tijs, 'De eeuwige tweede van de evolutieeler', *NRC-Handelsblad* 14 maart 1997, bijlage Boeken, 8 (bespreking van Alfred Russel Wallace, *Het Maleise Eilandenrijk*. Vertaling Ruud Rook (Amsterdam / Antwerpen 1996)).
- Goossens, L.A.M., *De Koninklijke marine en haar monument te Den Helder 1914-1922* (Haarlem 1974).
- Graaff, G.J.H. de, 'De Dienst der Hydrografie en het wetenschappelijk onderzoek', *Marineblad* 95 (1985) 257-263.
- Graaff, S. de en D.G. Stibbe red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, II (2e druk; 's-Gravenhage en Leiden 1918).
- Gribbin, John en Mary, *FitzRoy The Remarkable Story of Darwin's Captain and the Invention of the Weather Forecast* (New Haven & Londen 2004).
- Groen, P., *De wateren van de wereldzee* (3^e druk; Bussum 1974).

- Groot, Edward P. de, *Varen op de Oost. Incidenten, rampen en nostalgie op de vaart naar Indië* (Alkmaar 1994).
- Groot, S.J. de, *Een eeuw visserijonderzoek in Nederland 1888-1988* (IJmuiden 1988).
- Guichelaar, Jan, George B. Huitema en Hylke de Jong red., *Zekerheden in waarnemingen. Natuurwetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond 1900* (Hilversum 2012).
- Guide to the Oceanographic Museum Monaco* (Monaco 2009).
- Guyot, H.D., *Marine-studiën* ('s-Gravenhage 1898).
- H, 'Admiraal G.F. Tydeman 80 jaar. Hydrograaf en onderwijsman, maar vóór alles zee-man', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad, avondblad* 11 februari 1938 <www.delpher.nl/nl/kranten/>
- Haaff, P.S. van 't en M.J.C. Klaassen, *Gedenkboek honderd jarig bestaan der adelborsten-opleiding te Willemsoord 1854-1954* (Bussum z.j. [1954]).
- Haasbroek, N.D., Prof. F. Kaiser en S.H. de Lange in hun relatie tot de astronomische plaatsbepalingen van omstreeks 1850 in het voormalig Ned. Indië (Delft 1977).
- Habermehl, N.D.B., 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de Hogere Zeevaartschool Amsterdam als instellingen voor beroepsonderwijs' in: G.M.W. Acda e.a., *Tot een rechschen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985. Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 113-183.
- Habermehl, Nico, *Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825) Marinebestuurder voor stadhouder Willem V en koning Willem I* (diss.) (Amsterdam 2000).
- Hacquebord, L., *Nederlandse Poolkringen: honderdvijfentwintig jaar Nederlands onderzoek in poolgebieden* (Inaugurale rede Rijksuniversiteit Groningen 10 oktober 1995).
- Haneveld, Gerhard T. en Paul C. van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Havard, Henry, *Verleden en Heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee* (vertaald uit het Frans door mej. S.M. Campbell) (Haarlem z.j.[1875]).
- Hazelhoff Roelfzema, H. en P.F. Kiewiet de Jonge, 'De betekenis ven de zwaartekrachtmetingen genomen door prof. dr. ir. F.A. Vening Meinesz van september 1923 tot augustus 1939' in: *Jaarverslag 1982 Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum* (Amsterdam z.j.) 55-61.
- Headrick, Daniel R., *The tools of empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York / Oxford 1981).
- Heemskerk, Raymon, 'Epidemie op het spoor. LUMC-expeditie zoekt in Suriname naar ziekteverwekker uit 1845' in: *Cicero* 8 (2011) 4-5.
- Hengel, A. van, 'De mobilisatie van de zeemacht' in: H. Brugmans red., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 48-62.
- Hengel, T.J.C. van. *The Diving Dutchman: het maritiem-gravimetrisch onderzoek van F.A. Vening Meinesz (1887-1966)* (diss.) (Leiden University Repository 2014).

- Henningsen, Henning, *Crossing the Equator. Sailors' Baptism and Other Initiation Rites* (Kopenhagen 1961).
- Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (3e druk; Basingstoke 2008).
- Heusden, Gus H. van, *Den Helder... ze noemden je vroeger Nieuwediep...* (Den Helder 1975)
- Heijer, Henk den en Cees van Romburgh red., *Reizen door de eeuwen heen. 100 jaar Linschoten-Vereeniging (1908-2008)* (Zutphen 2008).
- Hill, Richard, *War at Sea in the Ironclad Age* (Londen 2000).
- Hoek, Rob van, *Koers richting toekomst. Het Nederlandse Loodswezen vijf jaar zelfstandig.* (Rotterdam 1993).
- Honings, Rick, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011).
- Honings, Rick, 'In de voetsporen van de vader. Tydemannen, Bilderdijk en de Maatschappij', *Tijdschrift voor Biografie* 1-2 (2012) 26-33.
- Honoré Naber, S.P. L., 'Historisch overzicht van het onderzoek' in: J.P. van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, naar aanleiding van zijn vijftigjarig bestaan 1873-1923* (Leiden 1922) 1-53.
- Honoré Naber, S.P. L' red., *Het leven van een vloothouder. Gedenkschriften van M.H. Jansen. Gep. Schout-bij-nacht titulair. Lid van den Raad van State. Geb. 10 Sept. 1817- overl. 10 Sept. 1893.* (Utrecht 1925).
- [Hoos, E.J.], 'Feestrede, gehouden door den Voorzitter, den Heer E.J. Hoos, bij de viering van het vijf en twintigjarig bestaan der Vereeniging ter Bevordering van het Zeevaartkundig Onderwijs', *De Zee* 19 (1897), 481-502.
- Howgego, Raymond John, *Encyclopedia of Exploration 1850 to 1940. The Oceans, Islands and Polar Regions* (Potts Point NSW Australia 2006).
- Hoyncck van Papendrecht, A., *De zeilvloot van Willem Ruys Jan Danielszoon en de Rotterdamse Lloyd* (Rotterdam 1933).
- Hubrecht, A.A.W., 'Een onderzeesch vraagstuk', *De Gids* 53-iv (1889) 157-166.
- Hubrecht, A.A.W., 'De Siboga-expeditie', *De Gids* 62 (1898) 274-286.
- Huntford, Roland, *Scott and Amundsen* (Londen 1979).
- Huntford, Roland, *Nansen. The Explorer as Hero* (Londen 1998).
- 'Huwelijken van officieren van de zeemacht', *Marineblad* 81 (1971) 661-669.
- Images of America. Wood River: Along the River Bend* (Charleston SC 2003).
- 'In Memoriam F. Pinke', *Marineblad* 54 (1939) vóór 569.
- Johnson, Oliver, 'Class Warfare and the Selborne Scheme: The Royal Navy's battle over technology and social hierarchy', *The Mariner's Mirror* 100 (2014), 422-433.
- Jones, Max, *The Last Great Quest. Captain Scott's Antarctic Sacrifice* (Oxford 2003).
- Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen (1833-1848)* in zes delen.

- Jungslager, G., 'De ontwikkeling van het maritiem-strategisch denken in Nederland gedurende de 20e eeuw' in: *Marinestafschool 1921-1981 ter gelegenheid van het 12e lustrum* (z.p. z.j. [Den Haag 26 maart 1981]) 57-128.
- Jungslager, G., *Recht zo die gaat. De maritiem-strategische doelstellingen terzake van de verdediging van Nederlands-Indië in de jaren twintig* (diss.) ('s-Gravenhage 1991).
- Kan, C.M., 'Het maritiem onderzoek van den Oost-Indischen Archipel', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* tweede serie, xii (1895) 363-394.
- Kemp, Peter red., *The Oxford Companion to Ships & the Sea* (2^e druk; Oxford 1979).
- Kennedy, Paul M., *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Londen 1976, herdruk met nieuwe inleiding 2017).
- Kenyon, Kern E., 'North Pacific Sea Surface Temperature Observations: A History' in: M. Sears en D. Merriman red., *Oceanography: The Past* (New York 1980) 267-279.
- Kienow, 'G.F. Tydeman, Notes on Phenomena of a Geophysical Nature.', *Geologische Rundschau. Zeitschrift für Allgemeine Geologie*, 27-5 (1936) 460-462.
- Kieskamp, Andrea, 'Anna Weber-van Bosse (1852-1942) Mijn kinderen, de algen. Een biologie in de Indische archipel' in: Darja de Wever en Andrea Kieskamp red., *Het is geen kolonie, het is een wereld vrouwen bereizen en beschrijven Indië 1852-1912* (Amsterdam 2003) 59-66.
- Klaassen, M.J.C., *De officier van administratie bij de Koninklijke Marine 1824-1913* (z.p. 1965).
- Klaassen, M.J.C. en Ph.M. Bosscher (samenstellers), *Gedenkboek Korps officieren van de technische dienst der Koninklijke Marine 1 januari 1824 - 1 januari 1977* (z.p. 1977).
- Klaassen, M.J.C., *Adelborstenopleiding te Delft-Medemblik-Breda 1816-1857* (z.p. 1979).
- Klaassen, M.J.C., *Gedenkboek honderdvijfentwintig jarig bestaan der adelborstenopleiding te Willemsoord 1854-1979* (z.p. 1979).
- Klaver, P.M. de, 'Ontwikkeling van de nijverheid in Harlingen in de 19de en 20ste eeuw' in: J.J. Huizinga e.a., *Harlingen: bijdragen tot de geschiedenis van de laatste twee eeuwen* (Harlingen 1989) 69-102.
- Klooster V.A.J. en D.H.A. Kolff red., *Driftig van spraak, levendig van gang. Herinneringen van marineofficier Dirk Hendrik Kolff (1761-1835)* (Zutphen 2011).
- Koeman, C. *Schakels met het verleden. De geschiedenis van de kartografie van Suriname 1500-1971* (Amsterdam 1973).
- [Koeman, C. e.a.], *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn' Honderd-jarig bestaan van de afdeling Hydrografie van het Ministerie van Defensie (Marine) 1974* (Rotterdam 1974).
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (2^e druk; Alphen aan de Rijn 1985).
- Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1954 KNMI ('s-Gravenhage 1954).
- Kox, Anne J., 'De Nederlandse natuurkunde rond 1900' in: Jan Guichelaar, George B. Huijtema en Hylke de Jong red., *Zekerheden in waarnemingen. Natuurwetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond 1900* (Hilversum 2012) 11-24.

- Kraaij, [G.M.], 'Een afscheidsgroet aan Zr. Ms. Opnemingsvaartuig "Hydrograaf" ', *Marineblad* 4 (1890) 496-497.
- Kühn, *Beschouwing van den toestand der Surinaamsche plantagie-slaven. Eene economisch-geneeskundige bijdrage tot verbetering deszelven* (Amsterdam 1828).
- Kuenen, Ph.H., *Kruistochten over de Indische diepzeebekkens. Anderhalf jaar als geoloog aan boord van Hr.Ms. Willebrord Snellius* ('s-Gravenhage 1941).
- Kuiper, Y., 'Inleiding' in: *Nederland's Patriciaat* 84 (1993) i-xxxv.
- Kuipers, H.E., 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de ontwikkeling van het zeevaart-onderwijs in Nederland' in: G.M.W. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985 Tweehonderd jaar Kweekschool voor de zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 85-111.
- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek* (diss.) (Amsterdam / Dieren 1985).
- Kuyck, W.W., '100 jaar Koninklijke Marine Jacht Club', *Marineblad* 109 (1999) 208-216
- Kuwiks red., *Uit de eerste marinejaren van Dirk Jan* (Leiden z.j.).
- Kwa, Chunglin, *De ontdekking van het weten. Een andere geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2005).
- L., D., 'Review Notes on Phenomena of a Geophysical Nature', *The Geographical Journal* 89-2 (1937) 180.
- Lamie, L.A.H., 'Het aandeel der Nederlandsche Marine in het poolonderzoek der laatste vijf en twintig jaren', *Marineblad* 13 (1890) 839-877.
- Lammers, C.J., *Het Koninklijk Instituut voor de Marine* (diss.) (Assen 1963).
- Lang, Jan de, *Dienaar van koloniaal Nederland. Frederik Christiaan Hendrik Hirschmann (1870-1935)* (diss.) (Amsterdam 2011).
- Langeraar, W., *Mens en zee* (Amersfoort 1967).
- Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een 1869-1933* (2e druk; z.p. [Amsterdam] 1998).
- Laudan, Rachel, 'Oceanography and Geophysical Theory in the First Half of the Twentieth Century: The Dutch School' in: M. Sears en D. Merriman red., *Oceanography: The Past* (New York 1980) 656-666.
- Lemmers, A.A., *Techniek op schaal. Modellen en het technologiebeleid van de Marine 1725-1885* (diss.) (Amsterdam z.j. [1996]).
- Lemmers, Alan, *Van werf tot facilitair complex. 350 jaar marinegeschiedenis op Kattenburg* (Den Haag 2005).
- Linden, C. van der en M.S. Wijtema, *Met Hr.Ms. KXIII naar Nederlandsch-Indië. Een onderzeeboottocht van meer dan 20.000 zeemijlen* (Amsterdam 1927).
- Locher-Scholten, Elsbeth, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands imperialisme. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* 161 (Leiden 1994).

- Luymes, J.L.H., 'De hydrographische opneming van den O.I. Archipel', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie XLIV (1927) 177-208.
- Luymes, J.L., 'Hydrography' in: L.M.R. Rutten red., *Science in the Netherlands East Indies* (Amsterdam z.j. [1929]) 65-68.
- Lynden, A.J.H. van met korte verslagen van F.H.M. van Straelen, K. Meuldijk en H.E. Rombouts, 'Op zoek naar Suriname's zuidgrens. De grensbepaling tusschen Suriname en Brazilië 1935-1938', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* Tweede serie LVI (1939) 793-882.
- MacLeod, N., 'De Marine' in: P.H. Ritter red., *Eene Halve Eeuw 1848-1898. Nederland onder de Regeering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven onder redactie van Dr. P.H. Ritter* (3e druk; Amsterdam 1898) 133-164.
- MacLeod, Roy, 'Discovery and Exploration' in: Peter J. Bowler en John V. Pickstone red., *The Cambridge History of Science Volume 6 The modern Biological and Earth Sciences* (New York 2009) 34-59.
- Mansfield, Peter, *The Arabs* (Londen 1985).
- 'Mededelingen van het Bestuur der Marine-Vereeniging', *Marineblad* 22 (1907-1908) 494-495.
- Mededeling in *Het Vliegveld* 14 (1930) 8.
- Meijer, W.H., *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981)
- Mills, Eric L., 'Alexander Agassiz, Carl Chun and the Problem of the Intermediate Fauna' in: M. Sears en D. Merriman, *Oceanography: The Past* (New York 1980) 360-372.
- Mills, Eric L., *Biological Oceanography An Early History, 1870-1960* (Ithaca 1989).
- Moer, A. van der, 'De Hoogere marine krijgsschool van 1921 tot 1940' in: C. Homan red., G. Jungslager en A. van der Moer, *Marinestafschool 1921-1992* (z.p 1993) 9-20.
- Moes, Jaap, *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914* (Hilversum 2012).
- Molengraaff, G.A.F., 'Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën', *Marineblad* 5 (1891) 634-636.
- Mollema, J.C., *Geschiedenis van Nederland ter zee* (1939-1942) in vier delen.
- Montijn, Ileen, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2008).
- Montijn, Ileen, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam / Antwerpen 2012).
- Moor, J.A. de, "A very unpleasant relationship". Trade and Strategy in the Eastern Seas: Anglo-Dutch Relations in the Nineteenth Century from a Colonial Perspective' in: G.J.A. Raven en N.A.M. Rodger red., *Navies and Armies. The Anglo-Dutch Relationship in War and Peace 1688-1988* (Edinburgh 1990) 49-69.
- Morison, S.E., *The Oxford History of the American People* (New York 1965).
- Morris, R.O., 'Surveying ships of the Royal Navy from Cook to the computer age', *The Mariner's Mirror* 72 (1986) 385-408.

- Morris, R.O., '200 years of Admiralty charts and surveys', *The Mariner's Mirror* 82 (1996) 420-435.
- Mörzer Bruyns, W.F.J., *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee 1878. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé I en II*, Werken van de Linschoten-Vereeniging LXXXIV en LXXXV (Zutphen 1985).
- Mörzer Bruyns, W.F.J., 'Neptunusfeest' in: Henk Dessens e.a. red., *Verhalen van het water. Scheepvaart en mensen in de twintigste eeuw*. Jaarboek 1997 Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum. Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (Zutphen 1997) 103-107.
- Mörzer Bruyns, W.F.J., *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten, 1540 - 2000* Jaarboek 2001 (Zutphen 2001) 84-98.
- Mörzer Bruyns, W.F.J., *Schip Recht door Zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (diss.) (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Werken uitgegeven door de Commissie voor Zeegechiedenis xx, 2003).
- Mörzer Bruyns, W.F.J., "Steeds de commandant blijvende" Leven en loopbaan van A.G. Mörzer Bruyns, een negentiende-eeuwse koopvaardijkapitein., *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 29-1 (2010) 39-68.
- Münching, L.L.von, 'Het korps officieren KMR honderd jaar', *Marineblad* 105 (1995) 60-62.
- Nederland's Patriciaat* 9 ('s-Gravenhage 1918).
- Nederland's Patriciaat* 28 ('s-Gravenhage 1942).
- Nederland's Patriciaat* 84 ('s-Gravenhage 1993).
- Nieborg, J.P., *Indië en de zee. De opleiding tot zeeman in Nederlands-Indië 1743-1962* (Amsterdam 1989).
- Nielsen, C., 'Iets uit de geschiedenis van een school' in: Kees van Ingen en Jemke Visser red., *Wat'n verstand 125 jaar* (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk' (Harlingen 1991) 11-69.
- Niermeyer, J.F., 'De geschiedenis van de lijn van Wallace', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede serie, xiv (1897) 758-765.
- 'Oceanografie en de Koninklijke Marine', *Alle Hens* 27-11 (1974) 36-43.
- Oosten, F.C. van, 'Een wolk van zeildoek - driekwart eeuw KMJC', *Marineblad* 84 (1974) 263-308.
- Oosten, F.C. van, 'Het stille werk van de witte marine', *Marineblad* 84 (1974) 709-751.
- Oosten, F.C. van, 'De gouvernementsmarine' in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden IV* (Bussum 1978) 302-315.
- Oosterhuis, Gertjan, *Promotie. Een empirisch onderzoek naar de loopbaan van marineofficieren in de twintigste eeuw* (diss.) (Den Helder 1993).
- Oosterling, J.E., *Het korvet 'Lynx' in Zuid-Amerika, de Filippijnen en Oost-Indië, 1823-1825* De Koninklijke Marine als instrument van het 'politiek systeem' van koning Willem I (diss.) (Zutphen 1989).
- 'Opgave van leden van de Marine Jacht Club', *Marineblad* 15 (1900-1901) 126.

- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage-Haarlem 1992).
- Oudemans, J.A.C., 'Levensschets van Dr. P.A. Bergsma' in: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1882) 139-140.
- Paesie, Ruud, 'De uitrusting van de expeditievloot van Jacob Roggeveen naar het "onbekende Zuidland" (1721-1722)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 25-2 (2006) 138-164.
- Palmer, R.R. en Joel Colton, *A History of the Modern World* (6e editie; New York 1984)
- Parry, J.H., *Trade and Dominion. The European Oversea Empires in the Eighteenth Century* (Londen 1971).
- Peet, Anselm J. van der, *Belangen en prestige. Nederlandse gunboat diplomacy omstreeks 1900* (Amsterdam 1999).
- Phaff, J.M., 'De hydrografie van den Oost-Indischen archipel' in: *Koloniaal-aardrijkskundige tentoonstelling ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 20 Sept. - 31 Oct. 1913 Catalogus Stedelijk Museum Amsterdam* (Amsterdam 1913) 40-56.
- P, J.M. [J.M. Phaff], 'Zeekaarten' in: *Encyclopedie van Nederlandsch-Indië* II (2e druk; 's-Gravenhage Leiden 1918) 240-243.
- Pickstone, John. V., *Ways of Knowing. A New History of Science, Technology and Medicine* (Chicago 2001).
- Pieters, Florence F.J.M. & Jaap de Visser, 'The scientific career of the zoologist Max Wilhelm Carl Weber (1852-1937)', *Bijdragen tot de Dierkunde* 62-4 (1993) 193-214.
- Pinke, F., *The Snellius-Expedition in the Eastern Part of the Netherlands East-Indies 1929-1930* Volume I The expeditionary Ship and the Naval Personnel's share. Volume II Depth determinations (Leiden 1937).
- Posthumus Meyjes, R., 'De astronomische plaatsbepalingen ten dienste der hydrografie in Nederlandsch Indië', *Marineblad* 10 (1896) 1-19.
- Prud'homme van Reine, R.B., *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819 admiraal en filantroop* (diss.) (Amsterdam 1990).
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie Deel I De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924* (2e druk; Kampen 1970).
- Pulle, A.A. red., 'Overzicht van de lotgevallen en de werkzaamheden van de maatschappij in de eerste halve eeuw van haar bestaan', *Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën Bulletin* no. 99 (Leiden 1940).
- Pyenson, Lewis, *Empire of Reason. Exact Sciences in Indonesia 1840-1940* Brill's Studies in Intellectual History 13 (Leiden 1989).
- Pyenson, Lewis R., 'The prestige of pure research: naval support of science in the Dutch East Indies, 1840-1940' in: Paul C. van Royen e.a. red., *Frutta di Mare. Evolution and Revolution in the Maritime World in the 19th and 20th Centuries. Proceedings of the Second International Congress of Maritime History 5-8 June 1996, Amsterdam and Rotterdam, the Netherlands* (Amsterdam 1998) 29-37.

Q.X., *Herinneringen van een adelborst* (Haarlem 1927).

Q.X., *Nieuwediep en Instituut* (Haarlem 1929).

Raasveldt, G.D., 'Het aandeel van de Hydrografische Dienst der Koninklijke Marine in de kaartering van de Noordzee', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 11 (1968) 444-447.

Rambonnet, J.J., 'De Marine tijdens de regering van Koningin Wilhelmina' in: Brugmans, *Officieel Gedenkboek*, 119-160.

Raven, G.J.A. red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988)

Redeke, H.C., 'Het onderzoek der zee in 1902 en 1903' in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor het onderzoek der zee 1903* (Helder 1904) 1-33.

'Reis der Divisie (de Ruyter, Koningin Regentes en Tromp) naar de Philippijnen, China en Japan. 10 Aug. – 27 Nov. 1909', *Onze Vloot* maart (1910) 8-27.

Reitsma, Ella, *Duizend en meer verhalen op sterk water. 13 miljoen dieren Zoölogisch Museum Amsterdam* (Wormerveer z.j. [2012]).

Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam 2008).

Reuchlin, H., 'Handelsvaart' in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin red., *Marietie geschiedenis der Nederlanden IV* (Bussum 1978) 224-271.

Riel, P.M. van, *The Snellius-Expedition in the Eastern Part of the Netherlands East-Indies 1929-1930 Volume I Voyage* (Leiden 1937).

Ritchie, G.S., *The Admiralty Chart. British Naval Hydrography in the Nineteenth Century* (2^e druk; Durham 1995).

Ritchie, G.S., 'Some aspects of the History of Oceanography as Seen through the Publications of the International Hydrographic Bureau 1919-1939' in: M. Sears en D. Merriam red., *Oceanography: The Past* (New York 1980) 148-156.

Roeper, V.D. en G.J.D. Wildeman, *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers. Jaarboek 1996* (Zutphen 1996).

Romburgh, Cees van, 'De reiscamera van Gustaaf Tydeman. De Siboga-expeditie en de Indische marine, 1899-1900' in: Remmelt Daalder e.a. red., *De ontdekking van de wereld. Nederlanders in onbekend vaarwater (1600-2000) Jaarboek 2003* (Zutphen 2003) 31-37.

Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor* (2 dln; Amsterdam 1970).

Roon, J. van, 'De theorie der getijden', *Marineblad* 31 (1916-1917) 589-599.

Roon, J. van, 'Naschrift', *Marineblad* 31 (1916-1917) 599-600.

Roon, J. van, 'De getijtheorie volgens den heer G.F. Tydeman', *Marineblad* 31 (1916-1917) 696-701.

Roon, J. van, 'De fout in de theorie der getijden?', *Marineblad* 31 (1916-1917) 767-773.

Rozwadowski, Helen M., *Fathoming the Ocean. The Discovery and Exploration of the Deep Sea* (Cambridge / Londen 2005).

- Schell, J.A., *Uit de dagen van tempo doeloe. Bij onze Koninklijke Marine van 1872 tot 1907* (Den Haag 1930).
- Schilder, G. en W.F.J. Mörzer Bruyns, 'Navigatie' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaasstra red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1977) 191-225.
- 'Schipper Weers', *Marineblad* 3 (1889) 506.
- Schlee, Susan, *The Edge of an unfamiliar World. A History of Oceanography* (New York 1973).
- Schokkenbroek, Joost C.A., *Trying-out. An Anatomy of Dutch Whaling and Sealing in the Nineteenth Century, 1815-1885* (diss.) (Amsterdam 2008).
- Schüller, J.A., *De maritieme cartografie en de ontwikkeling van het hydrografisch bureau* (z.p. [Den Haag] z.j. [1949]). Het m.s. berust bij het NIMH onder aanvraagnummer NIMH 12 0857 en is verschenen als artikel in *Marineblad* 59 (1949) 737-873.
- Schulte Nordholt, Henk, *Een geschiedenis van Zuidoost-Azië* (Amsterdam 2016).
- Schulten, J.W.M., *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002).
- Schuman, Peter, *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandse koopvaardij 1838-1940* (diss.) (Amsterdam 1995).
- Schuursma, Rolf, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (z.p. 2000).
- Shapin, Steven, *The Scientific Revolution* (Chicago 1996).
- Slotten, Ross A., *The Heretic in Darwin's Court: The Life of Alfred Russel Wallace* (New York 2004).
- Smit, W.C.J., 'De oprichting eener Marine-Jacht-Club', *Marineblad* 12 (1898) 424-426.
- Snellen, Maurits, *De Nederlandsche Pool-Expeditie 1882-83* (Utrecht 1886).
- Spaans, K.G., 'De "fusie" van 1947, een episode uit 100 jaar geschiedenis van de Marineverenigingen', *Marineblad* 93 (1983) 334-344.
- Stapel, F.W., *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam 1930).
- Stapel, F.W. red., *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië deel v* (Amsterdam 1940) 340.
- Stapel, Henk, *Menslievend en zelfstandig Het reddingwezen voor de fusie tot KNRM (1750-1991)* (KNRM, IJmuiden 2018).
- Stapelkamp, Herman, *Gerhardus Fabius (1806-1888) Een leven voor de marine* Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis 9 (diss.) (Amsterdam 1999).
- Stapelkamp, H., 'Van varen en van vechten, soms. De Koninklijke Marine (1813-1949)' in: Jaap R Bruijn en Cees B. Wels red., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 341-379.
- Steinmetz, E.A., *De discussies rond de rijkszwerven in de tweede helft der 19e eeuw en begin 20e eeuw* (doctoraal scriptie) (Den Helder 1980).
- Stibbe, D.G. red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* IV (2e druk; 's-Gravenhage en Leiden 1921).
- Stibbe, D.G. en C. Spat red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië v* (2e druk; 's-Gravenhage / Leiden 1927).
- Stok, J.P. van der, *Wind and Weather, Currents, Tides and Tidal Streams in the East Indian Archipelago* (Batavia 1897).

- Stok, J.P. van der, 'Inleiding' in: J.P. van der Stok red., *De Zeeën van Nederlandsch Oost-Indië* (Leiden 1922) v-vi.
- Stokvis, Pieter. *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005).
- Swarte, J.L., *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* (diss.) (Kampen z.j. [1993]).
- Teitler, G., 'Zeevarenden' in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en H. Reuchlin red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* deel 4 (Bussum 1978) 100-132.
- Teitler, G., 'The Dutch East Indies. An outline of its military history', *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 58 (1984) 129-149.
- Teitler, G., *Anatomie van de Indische defensie. Scenario's, Plannen, Beleid, 1892-1920* (diss.) (z.p. 1988).
- Teitler, G., 'Strategische concepties 1813-1988' in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 9-24.
- Teitler, G., 'Een mijlpaal voorbij. Nederland en de Noordzee-conventie, 1882-1910', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 11-1 (1992) 59-72.
- Teitler, G., *Ambivalentie en Aarzeling. Het beleid van Nederland en Nederlands-Indië ten aanzien van hun kustwateren, 1870-1962* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Werken uitgegeven door de Commissie voor Zeegeschiedenis XIX 1994).
- Teitler, G., 'Het beroep van marineofficier' in: G.M.W. Acda e.a., *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Amsterdam 2000) 259-287.
- Teitler, Ger., 'Een knecht van twee meesters. De commandant zeemacht tussen de gouverneur-generaal en de minister van Marine (na 1928 van Defensie), 1850-1942' in: Leo Akveld e.a. red., *In het kielzog. Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R.. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Amsterdam 2003) 111-120.
- Teitler, G., 'Grensgebied als vrijplaats' in: G. Teitler, A.M.C. van Dissel, J.N.F.M. à Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)* (Amsterdam 2005) 239-308.
- Tollenaar, D.F., 'De tangentieele getijden-theorie van den heer G.F. Tydeman', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie deel XXXIII (1916) 270-279.
- Tomczak Jr, Matthias, 'A Review of Wüst's Classification of the Major Deep-sea Expeditions 1873-1960 and Its Extension to Recent Oceanographic Research Programs' in: M. Sears en D. Merriman red., *Oceanography: The Past* (New York 1980) 188-194.
- Traa, A. van, *Suriname 1900-1940* (Deventer 1946) 194-195.
- Treub, M., 'Een tocht naar de bergtuinen van Tjibodas' in: *De Gids* 45 (1881) juli, 1-32.
- Trompen, A.J.M., *Inventaris van de archieven van Commissie van Onderzoek omtrent de regelingen der Zeevisserijen (1854-1857), College voor de Zeevisserijen (1857-1911), College voor de Visserijen (1912-1963)* Ministerie van Landbouw en Visserij ('s-Gravenhage 1986).

- Troost Gzn, P., 'Aantekeningen gehouden op eene reis om de wereld met het fregat de Maria Reigersberg [sic] en de korvet de Pollux, in de jaren 1824, 1825 en 1826' Wed. J. Allart, Rotterdam, 1829. Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw. Huyghens Instituut voor Geschiedenis KNAW.
- Turksma, L., *Admiraal van Napoleon. Het leven van Carel Hendrik graaf VerHuel 1764-1845* Gelderse Historische Reeks xx (Zutphen 1991).
- 'Tweede kruistocht Piet Hein en Evertsen' in: *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1904-1905* ('s Gravenhage 1906) 214-219.
- Tydeman, F.W.L., *Iets omtrent de kolonisatie te Voorzorg aan de Saramacca in het jaar 1845* (z.p. z.j. [ca. 1854]).
- Tydeman, F.W.L., *Academisch proefschrift over de epidemie van typhus, geheerscht hebbende op het etablissement voor de Europeesche kolonisatie in Suriname te Groningen aan de Saramacca in 1845* (Leiden 1860).
- Tydeman, J.W., 'Levensbericht van Mr. Hendrik Willem Tydeman' in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1863, 403-450. <www.dbnl.org/tekst/>
- Tijl, W.J., *Van kalme stroomen en verre stranden. Levenservaring en pluizerij* (Utrecht 1938).
- 'Uitreiking van de De Ruyter-medaille op 24 maart 1917', *De Zee* 39-4 (1917) 271-274.
- Umbgrove, W.J.G., 'Defensie-politiek en Marinebeheer', *Marineblad* 26 (1911-1912) 784-802.
- Vandersmissen, H., *Zeilen voor zeemanschap, 100 jaar Koninklijke Marine Jacht-Club* (Witmarsum 1999).
- Veen, Romke van der, *Vuurtorens: over vierboeten lichtwachters en markante bouwwerken* (Bussum 1981).
- Veen, Sytze van der met bijdragen van Paul Dijstelberge, Mirte D. Groskamp en Kasper van Ommen, *Brill 325 jaar uitgeven voor de wetenschap* (Leiden / Boston 2008).
- Veer, Paul van 't, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1969).
- Velde, Paul van der, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (diss.) (Amsterdam 2000).
- Ven-Tijdeman, B.W. van der, *Parenteel van de familie Tijdeman 1584-1997* (Zwolle 1995), Collectie van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) Den Haag.
- Vening Meinesz, F.A., 'Herinneringen aan den Nederlandschen Onderzeedienst', *Marineblad* 46 (1931) 680-685.
- Vening Meinesz, F.A., 'G.F. Tydeman, Notes on Phenomena of a Geophysical Nature', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e reeks LIII (1936) 586-587.
- Vening Meinesz, F.A., 'G.F. Tydeman, Vier Opstellen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e reeks LVI (1939) 113.
- Vening Meinesz, F.A., 'Een stormreis met Hr. Ms. "O 16" naar Washington in 1937' in: *Comité viering jubileum red., Veertig jaren Onderzeedienst 1906-1946* (Amsterdam 1947) 50-69.

- Vening Meinesz, F.A., 'Zwaartekracht Expedities met Nederlandse onderzeeboten 1923-1954' in: C.J.W. van Waning e.a., *De Nederlandse Onderzeedienst 1906-1966* (Den Haag z.j.) 315-328.
- Verkade-Cartier van Dissel, E.F., *De mogelijkheid van landbouw-kolonisatie voor blanken in Suriname* (diss.) (Amsterdam 1937) 48-68.
- Vermeulen, A.J., *De schepen van de Koninklijke Marine en die der gouvernementsmarine 1814-1962* (z.p. z.j. [Den Haag 1962]) Uitgave van het Bureau Maritieme Historie van de Marinestaf.
- Vermij, Rien, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006).
- 'Verslag van het eerste congres van Nederlandsche historici, gehouden te 's-Gravenhage, den 14en mei 1932, in het gebouw van het Nederlandsch Lyceum, Willemstraat 40a.' (met bijlagen), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 47 (1932) 337-395.
- 'Vier eeuwen hydrografie', *Alle Hens* 27-11 (1974) 4-13.
- Viëtor, J.F., *Zeemanstaal* (Amsterdam z.j. [1972]).
- Vogelzang, H.P.G. e.a., *Hr. Ms. Urania. Caveo non timeo* (z.p. 1999).
- Voort, J.P. van der, 'Het visserijonderwijs in Nederland in de 19e en vroeg 20e eeuw', *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 4 (1985) december, Symposiumnummer Anderhalve eeuw zeevaartkundig onderwijs in Nederland 1800-1950, 220-234.
- Voskuil, R.P.G.A., *De hydrografische kaartering van de Oostindische archipel tussen 1787 en 1874* (Utrecht 1976).
- Vromans, A.G., *Het Koninklijk Instituut voor de Marine in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog. Deel 1* (Amstelveen 1965) (manuscript) (Den Helder, Koninklijk Instituut voor de Marine, bibliotheek).
- Waning, C.J.W. van, 'De Marine-Vereeniging en Vereniging van Marine-Officieren met hun organen (1883-1970)', *Marineblad* 81(1971) 155-212.
- Warnsinck, J.C.M., *De Kweekschool voor de zeevaart en de stuurmanskunst 1785-1935* (Haarlem 1935).
- Warnsinck, J.C.M., 'Samuel Pierre l'Honoré Naber (Zwolle 30 januari 1865 - 's-Gravenhage 14 mei 1936)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1938 (1938) 171-183.
- Weber, *Zoölogische Ergebnisse einer Reise nach Niederländisch Ost-Indien in vier delen* (1890-1907).
- Weber, Max, 'De Siboga-expeditie, haar doel en enkele harer resultaten', *De Gids* 64-II (1900) 519-540.
- Weber, Max, *Introduction et description de l'expédition Siboga-Expeditie I* (Leide z.j. [1902]).
- Weber, Max, 'Vice-Admiraal G.F. Tydeman', *Eigen Haard*, 41-26 (26 juni 1915) 489-490.
- Weber-van Bosse, A., *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (2e druk; Leiden 1904).
- Weber-van Bosse, A., *Een jaar aan boord H.M. Siboga* (herdruk, inleiding Jaap de Visser) (Amsterdam / Antwerpen 2000).

- Wegwijzer voor de Binnenscheepvaart. Deel 1. Noordoostelijk Nederland 1922. Uitgave Ministerie van Waterstaat. ('s-Gravenhage z.j. [ca.1923]).
- Weibust, Knut, *Deep Sea Sailors. A study in Maritime Ethnology*. Nordiska museets Handlingar 71 (Stockholm 1976).
- Weir, Gary E., *An Ocean in Common: American Naval Officers, Scientists, and the Ocean Environment* (z.p. 2001).
- Wekker, J.B.Ch., 'De grensrivier Corantijn tegen historische en geografische achtergronden', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* VIII-5 (1974) 469-487.
- Wentholt, A.D. met medewerking van C. Borstlap, *Brug over den oceaan. Een eeuw geschiedenis van de Holland Amerika Lijn* (Rotterdam/'s Gravenhage 1973).
- Wentholt A. red., *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960* (Heerlen 2003).
- Wesseling, H.L., *Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam 1988).
- Wesseling, H.L., 'Knowledge Is Power: Some Remarks on Colonialism and Science' in: Idem, *Imperialism and Colonialism. Essays on the History of European Expansion* (Westport, CT 1997) 27-37.
- Wesseling, H.L., 'The Giant That Was a Dwarf or: The Strange Case of Dutch Imperialism' in: Idem, *Imperialism and Colonialism. Essays on the History of European Expansion* (Westport, CT 1997) 73-86.
- Wesseling, H.L., *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003).
- Wie is dat? Naamlijst van bekende personen op elk gebied in het Koninkrijk der Nederlanden met biografische aantekeningen, opgave hunner voornaamste werken, adressen, enz., enz. ('s-Gravenhage 1938).
- Wiggers, A.J. e.a. red., *Grote Winkler Prins Encyclopedie* deel 4 (7e druk; Amsterdam / Brussel 1973).
- Wiggers, A.J. e.a. red., *Grote Winkler Prins Encyclopedie* deel 10 (7e druk; Amsterdam / Brussel 1974).
- Wilde, P.A. de, 'In Memoriam dr. A.H. Schmidt te Utrecht', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 81 III 37, 4419-4421.
- Wille, Robert-Jan, *de stationisten. Laboratoriumbiologie, imperialisme en de lobby voor nationale wetenschapspolitiek, 1871-1909 [sic]* (diss.) (Robert-Jan Wille 2015).
- Wille, Robert-Jan, *A national race for universal and complete knowledge. Scientific expeditions, Dutch liberals and imagined communities, 1848-1900* (Robert-Jan B. Wille, Thesis Universiteit Utrecht 2007).
- Willink, Bastiaan, *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende eeuwse bètawetenschappen*. (diss.) (Rotterdam 1988).
- Willink, Bastiaan, *De Tweede Gouden Eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940* (Amsterdam 1998).

- Wüst, G., 'The major deep-sea expeditions and research vessels 1873-1960. A contribution to the history of oceanography', *Progress in Oceanography* 2 (1964) 1-52.
- Wijn, J.J.A., 'Instrument van passieve politiek 1813-1874' in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 25-47. 27-28.
- Wijtema, M.S., "Klaar voor onderwater!" *Met Hr.Ms. KXVIII langs een omweg naar Soerabaja* (Amsterdam 1936).
- Z.M. schoenerbrik "Melvill van Carnbee" in de Java-zee', *Marineblad* 1 (1887) 289-293, 396-401.
- Z. [Zeeman], A.C., 'Het uitgaan van eene Suez-boot' in: *Jaarboekje voor de Adelborsten van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord* 6 (Nieuwediep 1876) 71-74.
- Zeeman, A.C., 'Binnenlandsche waterwegen tusschen Duitschland en onze Zuiderzeehavens', *Marineblad* 2 (1888) 567-587 en bijlage plaat III.
- Zeijlemaker, R. en J.W. van Borselen, 'Koninklijke marine en Kustwacht', *Marineblad* 104 (1994) 383-388.

Register personen

- Achbari, A., 20
Aken, H.M. van, 20
Aken, P.A. van, 55
Albarda, J., 95-96
Albert I, prins van Monaco, 138, 172, 244
Alphen, F.H.P. van, 78, 87
Andrau, K.F.R., 54, 57
Asbeck, W.D.H. baron van, 196-197
- Backer Dirks, J.J., 55
Badon Ghijben, W., 250
Bakhuis, L.A., 238
Bakhuis Roozeboom, H.W., 186
Barentsz, W., 140
Bas, W.G. de, 239, 257, 272
Beaglehole, J.C., 21
Beck, J.A.H., 72, 78-79
Beelaerts van Blokland, jonkheer F., 204, 206-207
Berg, J.H. van den, 76
Berkel, K. van, 20, 167
Biezen, C., 19
Bilderdijk, W., 27
Binkes, J.W., 50, 57
Bleiswijk Ris, H.W.G. van, 96
Blokhuys, G., 35
Blommendal, A.R., 128-129, 140, 255, 271
Boissevain, C., 78
Boldingh, H.J., 152, 155, 164, 189, 245, 252
Boneval Faure, H.P. van, 62
Bosch, P. ten, 54, 57-58
Bosch, I. van den, 197, 210
Bragança, dom Luis I van, 79
Bron, J.A.M., 96
Brouwer, D.J., 115
Brouwer, J., 190
Brugmans, H., 239
Bruijn, J.R., 23
- Bruijne, A. de, 142
Bruijne, W.J. de, 188, 191, 196, 199
Brutel de la Rivière, B., 184
Brutel de la Rivière, J.M.I., 70
Busscher, J.T., 132
Butenschön, G., 165
Buys Ballot, C.H.D., 139, 143
Buyskes, A.A., 103
Buyskes, P.J., 103, 128-130, 134, 255, 271
- Castro, J.C., 183-184, 198-199
Chung, prins, 204
Cohen Stuart, W.J., 83, 116
Colijn, H., 218-219, 232
Cook, J., 21, 121
Coops, P.C., 172
Cornelissen, C.H., 143
Cort van der Linden, P.W.A., 220
Couperus, L., 46, 99
Courier dit Dubekart, F.T., 84
Craandijk, C., 171
Cramer, W.F.H., 77-78
Cremer, J.C., 145
Crone, E., 115
- Dampier, W., 120-121
Darwin, C.R., 21, 121
Davids, C.A., 19
Derx, W.J., 152
Deutschmann, A.E., 97
Dijkers, J.J., 188, 205
Dissel, A.M.C. van, 20
Dompsele, Th.E.W. van, 79, 90
Doorman, K.W.F.M., 191
Doorninck-Tydemans, A.M. van, 106
Dumont, A., 250
Dumont, J.B., 71
- Eilerts de Haan, J.G.W.J., 176
- Einstein, A., 242
Eisinga, E.J., 32
Eisma, W., 155
Ellis, A.G., 183-184
Emma, koningin der Nederlanden, 203
Engelberts, W.M., 116
Engelbrecht, F.K., 71, 75, 81
- Fabius, G., 23
Fisher, J.A., 182
FitzRoy, R., 21
Fock, D., 168
Foreest, jonkheer H.A. van, 223
Frans Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk-Este, 223
Furstner, J.Th., 191
- Gennep, W.K. van, 60-62, 98
Gericke, W.L.A., 195-196
Gijn, A. van, 218-219
Gobius, G.F.G., 54, 57
Goeje, C.H. de, 168, 176, 255, 271
Gogh, J. van, 87
Goslings, J., 97
Goslings-Tydemans, M.A.C., 29, 35, 97
Graadt van Roggen, J.F., 76
Gregory, F.A.A., 54, 131
Gribbin, J., 21
Gribbin, M., 21
Griffin, H.A., 250
Griffin, M.A., achterkleindochter van G.F. Tydemans, 252
Griffin-Tydemans, M.E., kleindochter van G.F. Tydemans, 229-230, 244, 246-248, 250-252
- Haafkens, M.J.C., 234
Harding, R., 21
Hart, J.F. de, 185

- Haverkamp, P., 234
 Hecking Colenbrander, G.P. van, 146, 149, 151
 Heemskerk, Th., 218, 220
 Heijdeman, A.H.C., 208
 Helfrich, C.E.L., 191
 Hendrik (Willem Frederik Hendrik), prins der Nederlanden, 32-33
 Hendrik, prins der Nederlanden, hertog van Mecklenburg-Schwerin, 194
 Hengel, T.J.C. van, 20
 Hensbergen van Hoogstraten, J., 58, 78-79, 81, 84
 Heutsz, J.B. van, 208
 Hoek, P.P.C., 139, 142
 Hoekwater, A.H., 106, 207, 210, 217-218, 220
 Hondius van Herwerden, J.H., 148
 Honoré Naber, S.P. L., 19, 114, 187, 249, 255, 271
 Hoop, J.C. van der, 128
 Hoorens van Heijningen, C.E., 148, 152, 155, 159, 164
 Hooykaas, J.C.E., 173, 255, 271
 Hordijk, J.L., 95-96
 Horsburgh, J., 132
 Hubrecht, A.A.W., 143, 146-148, 153, 155, 160, 165
 Huntford, R., 122
 Huysmans, J.W., 155, 165
 Idenburg, A.W.F., 208, 220, 222
 Ito, prins Hiroboemi, 205
 Jansen, J.C., 147
 Jansen, M.H., 19, 133, 139-140, 142
 Jansen van Afferden, R.C.A.L., 88
 Jonckheer, G., 81
 Jong Pzn, C.J. de, 130, 255, 271
 Jong, M.C. de, 197
 Jungslager, G., 223
 Käyser, C.C., 176-177, 252, 254, 256, 271
 Kan, C.M., 143
 Kelder, 65
 Kinsbergen, J.H. van, 23
 Klazinga, D., 155, 164
 Klis, W.C., 60
 Koning, D.A.P., 95
 Koningsberger, J.C., 168
 Koolemans Beijnen, L.R., 20, 72, 140, 142
 Koster, F.C.E.L., 200
 Koster, L.C., 182
 Kremer, J.H.G., 176
 Kroon, F., 112
 Kruys, G., 146, 149, 150, 154
 Kühn, A.M., 26
 Kühn, F. Andreas, 27-28
 Kühn, F. August, 27
 Kühn-Rübsamen, C.M., 27
 Kühn-Wilhelmi, C.S.M., 27-29
 Kuenen, Ph.H., 169
 Kuyck, O.H., 77, 79
 Laging Tobias, P.F., 86, 89-90
 Lamie, L.A.H., 143, 147
 Langeraar, W., 19
 Leich, J.C., 55
 Leyden, A.F. van, 183
 Luymes, J.L.H., 111, 140, 168-169, 172-174, 177, 179, 236, 239, 252, 255, 271
 Lynden, A.J.H. baron van, 176-177
 MacLeod, N., 240
 Mathijssen, M., 24
 Maury, M.F., 121
 Meester, Th.H. de, 252
 Milo, T.H., 170
 Modera, J., 131
 Mörzer Bruyns, A.G., 67-68
 Mörzer Bruyns, W.F.J., 19
 Molengraaff, G.A.F., 168, 171, 216
 Mollema, J.C., 223
 Morris, R.O., 21
 Mouton, W.A., 199
 Nansen, F., 122, 141
 Naudin ten Cate, W., 111, 218
 Nicasie, R., 65
 Nierstrasz, H.F., 148, 155-156, 165-166, 249
 Oosting, H.J., 115, 189
 Op ten Noort, jonkheer L.P.D., 215, 218
 Oskamp, G.A., 54-55
 Oudemans, C.A.J.A., 156
 Oudemans, J.J., 111
 Oudshoorn, C., 252
 Outshoorn, C., 52
 Panhuys, jonkheer G.L. van, 112-113
 Parry, sir John Franklin, 172
 Perks, J.P.H., 169
 Phaff, J.M., 172-173, 216, 225, 238, 244, 255, 271
 Pijnacker Hordijk, C., 147-148
 Pinke sr., F., 164, 220-222
 Pinke jr., F., 168, 170, 201, 252, 254-255, 271
 Planten, H.O.W., 143, 146, 151-153
 Plantenga, M.P., 252
 Pleyte, Th.B., 220, 222-223
 Pompe van Meerdervoort, jonkheer N.J.F., 252
 Posthumus Meyjes, R., 143, 255, 271
 Prud'homme van Reine, R.B., 23
 Pruys van der Hoeven, A., 86
 Pyenson, L.R., 126
 Rambonnet, J.J., 220, 222-223, 239-240
 Rees, O. van, 90
 Rensselaer Bowier, jonkheer J.J.C.G. van, 65
 Rhijn, A. van, 128
 Riel, P.M. van, 169-170
 Rijk, J.C., 128
 Ritter, P.H., 240
 Röell, jonkheer J.A., 153
 Roggeveen, J., 120
 Roon, J. van, 241
 Rosenwald, P.J., 90, 93-94
 Royen, J.H. van, 204
 Rozhestvensky, Z.P., 202
 Rozwadowski, H.M., 22
 Ruyter, M.A. de, 190, 194, 209
 Ruyter de Wildt, J.C. de, 104
 Sande Bakhuyzen, H.G. van de, 114
 Schmidt, A.H., 155, 165, 249
 Scholten van Aschat, W.J., 88, 90
 Schouw Santvoort, J., 143
 Schra, H., 62
 Schüller, J.A., 19
 Schuurman, D., 69
 Serrurier, L., 141
 Six, jonkheer C.C., 80
 Six, jonkheer W., 234
 Sluiter, C.Ph., 144
 Smit, W.C.J., 51, 116

- Smit van den Broecke, H.A. de, 101,
129-130, 134, 255, 271
- Snellen, M., 143, 147
- Snethlage, J.B., 198, 210
- Sophia, koningin der Nederlanden,
63
- Soutendam, J., 111
- Speelman, jonkheer H.M., 81-83,
142
- Speyk, J.C. van, 52
- Stam, J.C., 111
- Stapelkamp, H., 23
- Stockum, A.J. van, 221
- Stok, J.P. van der, 145-149, 151-152,
194, 238
- Stok, L.A. van der, 111
- Stokhuyzen, F.J., 154
- Stork, C.F., 215
- Straelen, F.H.M. van, 170-176
- Sutherland, E.F.H., 61, 81
- Swaan, P., 77
- Sweerts de Landas Wyborgh,
J.H.L.J. baron, 72, 74-76, 209-210
- Sybrandi, S.K., 96, 99-101
- Tadema, A.P., 115
- Tagliacozzo, E., 21
- Tammes, J., 209
- Tasman, A., 120
- Taunaij, A., 30
- Termijtelen, J.W., 201
- Terpstra-Tydeman, C.M.M., 32, 69,
245, 250
- Thorbecke, J.R., 33
- Tideman, B.J., 212
- Togo, H., 202, 204
- Tollenaar, D.F., 241
- Treub, M., 141, 145, 148-150, 155, 165
- Troelstra, P.J., 239
- Tuyn, A., 101
- Tydeman, A.C.H., 29
- Tydeman, A.E.A., 30, 32
- Tydeman, A.F.E., 35, 58
- Tydeman, A.F.W., 29, 105-106
- Tydeman, B.F., 27
- Tydeman, C.J.C., 29
- Tydeman, F.W.H. (broer van G.F.
Tydeman), 28, 32, 34-36, 70, 76,
97, 111, 224
- Tydeman, F.W.L. (vader van G.F.
Tydeman), 27-31, 33-35, 38, 55,
69-70, 77, 209
- Tydeman, F.W.L. (zoon van G.F.
Tydeman), 24-25, 100, 105-106,
147, 173, 185, 201, 213-215, 226,
228-229, 231-232, 243-246, 248,
251
- Tydeman, G.F., passim
- Tydeman, H.W. (grootvader van
G.F. Tydeman), 27, 29
- Tydeman, H.W. (broer van G.F.
Tydeman), 29, 58, 71, 76, 245
- Tydeman, H.W.T. (oom van G.F.
Tydeman), 55
- Tydeman, H.W.T. (halfbroer van
G.F. Tydeman), 70
- Tydeman, J.G., 26
- Tydeman, J.M., 36, 58
- Tydeman, J.W. (oom van G.F.
Tydeman), 55, 61, 76
- Tydeman jr., J.W., 61, 76, 99, 114,
245, 253
- Tydeman, M. (overgrootvader van
G.F. Tydeman), 27
- Tydeman jr., M. (politicus), 233
- Tydeman, M. (broer van G.F.
Tydeman), 29, 91-92, 194
- Tydeman, M. (spreker bij
Tydemans begrafenis), 252
- Tydeman, M.M.E.C., 29, 70, 72, 76,
97, 252
- Tydeman, P.H., 27
- Tydeman, V.J., 77, 114
- Tydeman-Berkhout, A.M., 76-77
- Tydeman-Deutschmann, A.E., 97
- Tydeman-Grissom, C., 244, 246
- Tydeman-Hoorn, M.M., 27
- Tydeman-Mankedick, C., 231-233
- Tydeman-Kluit, M.M., 30, 77
- Tydeman-Kretschmer, E.C., 105-106
- Tydeman-Kühn, H.S.R., 28-30
- Tydeman-Tydeman, M.A.
(echtgenote van G.F. Tydeman),
64, 73, 80, 84, 94-95, 97, 100, 105,
107, 146, 147, 185, 187, 197, 199,
201, 214-215, 228-230
- Tydeman-Washam Miller, M., 228-
229, 243-248, 250-251
- Ühlenbeck, O.A., 32
- Umbgrove, W.J.G., 113, 221
- Veer, P. van 't, 85
- Vening Meinesz, F.A., 19-20, 118,
126, 139, 177-179, 243
- Verhey, J.B., 50
- Vermij, R., 20
- Verschoor, R.O.J., 111
- Versluys Jzn., J., 148, 154-155, 164-
166
- Veth, P.J., 140, 145
- Victoria, koningin van Groot-
Brittannië, 80
- Voorthuijsen, P.H. van, 201
- Vos, J., 131
- Voss, W. van, 209, 215
- Vries, H. de, 156
- Vromans, A.G., 136, 197
- Waal Malefijt, J.H. de, 218
- Wallace, A.R., 144-145, 157, 167
- Walt van Praag, H. van, 111
- Warnsinck, J.C.M., 199, 255, 271
- Weber, M.W.C., 18, 24, 36-37, 126,
139, 142, 144-157, 159-168, 181-182,
186-187, 206, 209-210, 213, 216,
219-221, 224, 226, 228, 242, 245-
246, 248-250, 270
- Weber-van Bosse, A.A., 24, 144, 153-
154, 156, 160, 162-164, 166, 197,
208, 245-246, 248
- Weers, J., 54-55, 58, 87
- Welderen Rengers, E.R. van, 104
- Wentholt, A., 167
- Wentholt, J., 214
- Westerveld, E.P., 221, 234
- Wijck, jonkheer C.H.A. van der, 145
- Wilbrink, G., 209
- Wilhelmina, koningin der
Nederlanden, 113, 116, 160, 203,
221, 223, 239, 257, 272
- Wille, R.-J., 20
- Willem III, koning der
Nederlanden, 56, 62
- Willige von Schmidt auf
Altenstadt, jonkheer J.H.P. van
der, 84
- Willink van Collen, W.F., 156
- Wind, C.H., 186
- Wissel, F.J., 175
- Wood, C.E., 194
- Wood-van Doorninck, M.A., 194
- Wüst, G., 138
- Zeeman, A.C., 78, 146, 150

Register schepen

Koninklijke Marine,
buitenlandse marine
en Nederlandse
Gouvernementsmarine en
Loodswezen

Adder, 50, 81, 104
Admiraal van Wassenaar, 187
Argus, 81-83
Bali, 162, 164
Banda, 135, 144
Bandjermasin, 71-75, 78, 81, 95,
210
Beagle, 21, 121
Bellatrix, 224
Benkoelen, 89
Black Prince, 62
Blommendal, 89, 94-97, 99, 106,
111, 128, 134-135, 145, 261
Blommendal (1976), 14
Bonaire, 81
Borneo, 144
Brak, 112
Bromo, 93, 157
Buyskes (raderstoomschip), 103,
129, 170
Buyskes, 14
Cachelot, 132
Canopus, 224
Caracciolo, 93
Cassard, 198
Challenger, 125, 138, 144, 155, 244
Curaçao, 64
Das, 112
De Ruyter, 197-199, 201, 203, 205,
208
De Zeven Provinciën, 213
Des Moines, 198-199
Dog, 112
Drache, 82
Dreadnought, 204

Edi, 172, 175
Egeria, 75
Eilerts de Haan, 170
Evertsen, 188
Fret, 112
Friesland, 198
Gazelle, 144
Gedeh, 76
Geep, 112, 170
Gelderland, 198
Gier, 95-96, 112
Hydrograaf, 88, 135
Hydrograaf (1910), 170
Hydrograaf (rinkelaar), 102
Jacob van Heemskerck, 198
K II, 178
K XIII, 178
K XVIII, 178
Koningin Emma der Nederlanden,
84, 89-90, 97-98
Koningin Regentes, 183, 201, 203,
205
Kortenaar, 56
Leeuwarden, 60, 62, 65, 77-81, 84
Lepanto, 79
Lightning, 125
Lynx, 112-113, 170, 261
Lynx (korvet), 122
Macassar, 72
Maria Reigersbergen, 122
Marnix, 78, 80-81, 83
Marten Harpertszoon Tromp, 200-
201, 203, 205
Melvill van Carnbee, 89, 95, 105-
107, 109-111, 134-135, 145, 152, 261
Noord Brabant, 208
Novara, 144
O 6, 177
Oenarang, 75
Palembang, 89
Pegasus, 89

Piet Hein, 188, 199
Pollux, 122
Porcupine, 125
Prins Hendrik der Nederlanden,
69-70, 88
Prins Maurits der Nederlanden,
184, 187
Pylades, 133
Raaf, 112, 170
Riouw, 74-75
Salak, 72
Schorpioen, 82
Siboga, 14-15, 19, 20, 22, 37, 119,
125, 150-151, 153-165, 167, 189, 237,
244-245, 249, 256, 261, 270-271
Telegraaf, 172
Tijger, 32
Tromp, 184
Tydeman (1919), 171, 236-237
Tydeman (1976), 13-14, 170, 260
Urania, 26, 32, 36-38, 54-55, 58-
60, 114-117, 190, 193
Utrecht, 181-184
Valdivia, 244
Van Doorn, 170-171
Van Galen, 62-63, 65
Van Gogh, 146-148, 170-171
Vitiaz, 138
Willebrord Snellius, 14, 19, 119,
168-171, 252, 258
Zeeland, 69-71
Zilveren Kruis, 60-66, 78, 80-81,
98

Nederlandse en buitenlandse civiele
scheepvaart

Anna Lena, 29
Belgica, 138, 244
Bromo, 71
Cheribon, 91-93

Conrad, 76
Dana, 138
Delftdijk, 245-246
Fram, 138, 244
Gede, 200
Generaal Pel, 163
Goentoer, 184
Koning der Nederlanden, 67-69, 81
Koning Willem II, 209
Medan, 110
National, 138
Nieuw Amsterdam, 252
Nisero, 89-90
Pelagia, 260, 273
Potsdam, 194
Princesse Alice, 244
Prins Alexander, 106
Prins van Oranje, 56
Prinses Marie, 83-84
Rembrandt, 221
Rosa Mary, 68-69
Santa Paula, 246-247
Soembing, 165
Statendam, 248
Stephan, 172
Varna, 143
Veendam, 244
Vega, 244
Vondel, 222
Willem Barents, 14, 19, 72, 83, 127,
 142-143, 152, 156, 167, 196, 225
Wodan, 186

| Lijst van afkortingen

AG	Aardrijkskundig Genootschap
AFT	Archief Friesland Tresoar
b.d.	buiten dienst
brt.	bruto registerton
BV	Besloten Vennootschap
ca.	circa
cm	centimeter
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
CZMNI	commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië
DA	Drents Archief Assen
Diss.	dissertatie
dr.	doktor
e.a.	en anderen
fl.	florijn, gulden
GH	Gemeentearchief Harlingen
GK	Gemeentearchief Kampen
glda	Gelders Archief Arnhem
ipk	indicateurpaardekracht
HBS	hogere burgerschool
HMS	Her/His Majesty's ship
Hr.Ms.	Harer Majesteits
HUA	Het Utrechts Archief
ICES	<i>International Council for the Exploration of the Sea</i>
inv.nr.	inventarisnummer
jr.	junior
kg	kilogram
kl.	klasse
KIM	Koninklijk Instituut voor de Marine
KJCPL	Koninklijke Java-China Paketvaart Lijn
KM	Koninklijke Marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KMJC	Koninklijke Marine Jacht Club
KMR	Koninklijke Marine Reserve
KNAG	Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KNMI	Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut
KNVVL	Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart
KPM	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
mr.	meester in de rechten
ms	motorschip

m.u.k.	meer uitgebreide kennis
LUMC	Leiden Universitair Medisch Centrum
NA	Nationaal Archief
NL-HANA	Nederland-[-den] Haag Nationaal Archief
NAG	Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
NDV	Nederlandse Dierkundige Vereniging
NHA	Noord-Hollands Archief
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIOZ	Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee
NISM	Nederlandsch-Indische Stoomvaart Maatschappij
N.V.	Naamloze Vennootschap
o.a.	onder andere
OL	oosterlengte
RAL	Regionaal Archief Leiden
red	redactie
RIOZ	Rijksinstituut voor het Onderzoek der Zee
RIVO	Rijks Instituut voor Visscherij Onderzoek
RL	Rotterdamsche Lloyd
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SMN	Stoomvaart Maatschappij 'Nederland'
SMS	Seiner Majestät Schiff
ss	stoomschip
St.	Sint
TH	Technische Hogeschool
u.	uur
UVA	Universiteit van Amsterdam
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
VOMSD	Vereniging van officieren Marine Stoomvaartdienst
WIC	West-Indische Compagnie
z.j.	zonder jaartal
ZO	zuidoost
z.p.	zonder plaats
Zr.Ms.	Zijner Majesteits
ZZW	zuidzuidwest

| Over de auteur

Gerardus Melchior Willem Acda
28 januari 1940 te Rotterdam

Opleiding

HBS-A en HBS-B 1952-1960.

Koninklijk Instituut voor de Marine, opleiding zeeofficier 1960-1963.

Rijksuniversiteit Groningen, studie arbeids- en organisatiepsychologie 1971-1977.

NATO Defence College, Rome 1989.

Beroepsuitoefening

Varende functies in de Koninklijke Marine en specialisatie als navigatieofficier 1963-1971, 1977-1978, 1981-1982.

Medewerker afdeling Sociaal-wetenschappelijk onderzoek (SWO) van de directie Personeel Koninklijke Marine (DPKM) bij het Ministerie van Defensie 1978-1981, 1982-1984.

Hoofd van de afdeling SWO 1984-1985.

Hoofd van de afdeling Officieren, DPKM 1985-1989.

Chef kabinet van de bevelhebber der Zeestrijdkrachten 1989-1991.

Vlagofficier belast met de officiersvorming en commandant van het Koninklijk Instituut voor de Marine (VOKIM) 1991-1995.

Na het functioneel leeftijdsontslag in 1995 directeur van het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen 1995-2004.